

Розділ 7. СПРОБИ ПОРЯТУНКУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЇЇ ПАДІННЯ

Соціально-економічний розвиток

Перед першим поділом Речі Посполитої (1772) її територія становила понад 730 тис. кв.км, а населення понад 11,5 млн. осіб. У Сілезії та Західному Помор'ї, якими володіло Пруське королівство, проживало понад 2 млн., в основному поляки, за ними йшли німці, серед яких було чимало онімечених нащадків поляків і західнопоморських слов'ян. Більше 70 % населення складали селяни, до 20 % – міщани, 6-7 % – шляхта, решту – духовенство.

Виробничо-технологічний характер господарства зазнав певних якісних змін, декотрі з яких свідчили про розвиток держави по капіталістичному шляху. Щодо **сільського господарства**, то ширше застосовували залізні частини в знаряддях виробництва, почали вирощувати картоплю (в Сілезії і Західному Помор'ї порівняно широко, в Речі Посполитій – тільки як городню культуру), тютюн, у фільварках магнатів використовували завезену із Заходу техніку і продуктивнішу худобу, переходили до чотирирілля, навіть ліквідовували пар, більшу увагу приділяли угноюванню посівних площ.

Ці та деякі інші зміни переважно відбувалися в Сілезії, Західному і Східному Помор'ї, Великопольщі. Загалом же рівень землеробства залишався традиційно низьким. Найкраще це засвідчує факт, що врожайність зернових до кінця XVIII ст. не досягла рівня, який вона мала в XVI ст.: стосовно жита, пшениці, вівса, ячменю її середньорічний показник не перевищував сам 3,5.

Тривав процес змін у **співвідношенні структурних груп селянства**. Зростав відсоток у ньому бідноти (загородників, халупників, комірників), зменшувалася частка кметів, що мали півлана і більше надільної землі; натомість зростала чисельно заможна частина селян (млинарів, корчмарів тощо). Посилювався соціальний визиск селян. Панщина, котра загалом залишалася панівною формою феодальної ренти, й далі ретельно регламентувалася феодалом та його адміністрацією. Точно вказувалися норма виробітку і знаряддя праці, з якими повинен був виходити на роботу селянин. У скаргах селян цього часу вказувалось, що пани “два дні за один працювати примушують”. Окрім нормативної панщини, феодали зобов'язували селян, як і раніше, виконувати дорожні роботи, виходити на гвалти, шарварки тощо.

Одним з видів прихованої панщини був примусовий найм. До найманої праці переважно притягувалися мало- і безземельні селяни, котрі не могли існувати на доходи від свого господарства. Платню за цю працю зазвичай призначав пан, вона була порівняно невелика, причому значну частину заробітку селяни отримували продуктами. Понад панщину та інші відробітки піддані традиційно давали панові натуральні данини: зерно, полотно, кури, яйця, хміль, гриби, ягоди тощо, а також грошовий оброк. Діяли надалі й непрямі форми феодального визиску. Так, користуючися правом пропінатії (монополією на виготовлення спиртних напоїв), пани примушували селян купувати їх у себе. Примусове споживання селян набрало величезного розмаху. Там, де природні умови не сприяли розвитку фільварків (на Підгаллі, на пісках і болотах Мазовії), продовжували існувати не панщинні, а чиншові села. Чимало таких сіл було також в західній і північній Великопольщі, Східному Помор'ї, але тут їх наявність пояснювалася дією соціально-історичних чинників, з яких особливе значення мало збереження результатів колонізації на німецькому праві, в якій не останню роль відігравали німці.

Дехто з феодалів (переважно магнати), щоб збільшити доходи зі своїх маєтків, переводили селян з панщини на грошовий чинш, у зв'язку з чим зменшували площу

фільваркової землі і навіть ліквідовували фільваркове господарство. Однак здебільшого очиншування не приносило панам бажаних доходів, і вони повертали селян до виконання панщини. Недоотримання феодалами бажаних доходів зумовлювалося в основному тим, що сплата грошової ренти була не під силу багатьом підданам. Інколи очиншування призводило навіть до селянських заворушень. У цілому ж чиншова система, порівняно з панщинною, мала безсумнівно прогресивний характер. Вона сприяла більшому проникненню товарно-грошових відносин у селянське господарство, розвитку внутрішнього ринку, прискорювала диференціацію селянства, готуючи, тим самим, умови для розвитку капіталізму.

У деяких землеволодіннях підданам дозволявся вільний вихід, але він обставлявся такими умовами, які мало кому давали можливість стати особисто вільним. Зростало, хоч і повільно, число селянських господарств, що мали “ліпше право” на землю, тобто право дідовичного користування нею. Воно засновувалося на умовах, укладених між паном і селянином, наданих селянам панами привілеях. У напружених соціальних відносинах на селі виділявся чинник, який раніше, окрім як у королівщинах, був відсутній. Ідеться про апеляцію селян до державної влади – короля, сейму – з проханням захистити їх від панської сваволі.

Отже, назагал соціально-економічне становище селянства залишалося тяжким. Поземельна (економічна) й особиста (позаекономічна) його залежність від феодалів фактично була непорушною. Картину бідності польських селян наприкінці XVIII ст. так змалював, щоправда надто темними фарбами, суспільний діяч Станіслав Сташіц, про якого йтиметься далі: “Я бачу мільйони істот, з яких одні ходять напівголі, інші покриваються шкурою або грубою серм’ягою; всі вони висохлі, озлиднілі, оброслі волоссям, закоптілі (...) Зовнішність їх з першого погляду видається більш подібною до звіра, ніж до людини. Вони носять ганебне ім’я хлопа. Їжа їх – хліб з непросіяної муки, а впродовж чверті року – одна м’якина. Їхній напій – вода й спалююча нутрощі горілка. Житлами [ім] служать ями або припідняті над землею шалаші. Сонце не має тут доступу. Вони наповнені тільки смородом (...) У цій сморідній і димній темниці хазяїн, втомлений денною працею, відпочиває на гнилій підстилці. Поруч з ним сплять голі малі діти на тому ж ліжку, на якому стоїть корова з телятами й лежить свиня з поросятами”. У відозві, поширюваній 1767 р. у Речі Посполитій польською й українською мовами і вперше виявленій у волинському містечку Торчині (тому її називають “Торчинським маніфестом”) містилися вимоги скасувати особисту залежність селян як насильство над природною рівністю людей, надати їм спадкове право на землю, що на ній вони сидять, права користуватися лісом, відходу від панів за наявності заступника замість себе, ліквідувати обов’язкові служби в панській садибі, обмежити підводну повинність і сторожу, зменшити панщину до трьох днів на тиждень. “Маніфест” наполягав також на необхідності допустити селян до участі в органах самоврядування, до військової служби. У разі невиконання вимог він погрожував смертельною боротьбою з визискувачами й нагадував про часи Богдана Хмельницького і Костки Наперського. “Торчинський маніфест” адресувався правлячим колам, панам-землевласникам, як останнє попередження, і до селянства, як заклик до рішучої боротьби за покращення своєї долі.

Поступово зростало значення **міщан** в економічному, а згодом й у політичному житті Речі Посполитої. У Короні на 1775 р. з 900 міських поселень великих (понад 10 тис. мешканців) було 6, середніх (пересічно по 3 тис.) – 75. В економічному й правовому відношенні порівняно кращим було становище королівських міст (1775 р. їх у Короні налічувалося 214). Варшава мала близько 30 тис. жителів; найлюднішим був Гданськ – до 50 тис. За двадцять наступних років картина заселеності більших міст різко змінилася. Так, Варшаву населяло вже понад 100 тис. мешканців, Краків і Познань –

близько 20 тис., Торунь – до 10 тис. Натомість населення Гданська зросло незначно. Причому більшість міських поселень зберігала напіваграрний характер, а за демографічно-виробничими показниками так і не досягла рівня середини XVII ст.

У **промисловості** помітним ставало значення *мануфактурного виробництва*, перші зразки якого припадають ще на 1740-і роки. За організацією діяльності мануфактури поділялися на розсіяні і централізовані, а за соціальною приналежністю – магнатські, магнатсько-купецькі (міщанські), державно-купецькі і купецькі. Магнатські мануфактури засновувалися майже повністю, а магнатсько-купецькі і державно-купецькі переважно на примусовій праці підневільного селянства і міських низів. Тому вони випускали продукцію, особливо предмети розкоші, яка не могла успішно конкурувати з імпортованими із Заходу товарами ні за якістю, ні за цінами. Тож такі мануфактури проіснували тільки по кілька років. Краще складалася доля купецьких мануфактур, які базувалися на більш кваліфікованій найманій праці. Але й їхня продукція за якістю і цінами поступалася імпортованій, у результаті лише деяким з них вдалося перетривати до XIX ст. У Речі Посполитій мануфактурне виробництво було порівняно краще розвинуте у Великопольщі, Середньому Помор'ї, Краківському воєводстві, Варшаві. Тут мануфактури діяли в основному в легкій промисловості, зокрема у виготовленні полотна і сукна.

1766 р. у Варшаві була організована акціонерна спілка *Компанія вовняних мануфактур* із засновницьким капіталом 777 тис. злотих, поділених на 120 акцій. Нею керував орган з 12 осіб на чолі з *Анджеєм Замойським*. “Компанія” отримала від уряду пільги: право на створення підприємств у королівщинах, безоплатне придбання будівельних матеріалів, звільнення від податків майстрів, запрошений з-за кордону, а також від митних зборів з імпортованих сировини, устаткування строком на 12 років тощо. “Компанія” розпочала діяльність 1767 р., але щороку вона була збитковою: підприємства, що входили до “Компанії”, не виконували покладених на них завдань. Урешті 1771 р. вона повністю збанкрутувала. Її сумна історія була наслідком невмілої організації, добору адміністративного апарату, іноземних майстрів, низька продуктивність праці селян і маргінальних елементів. Акціонерним було й *Товариство полотняного виробництва країни* із засновницьким капіталом 900 тис. злотих. Воно існувало у 1787-1794 рр., але припинило діяти з тих самих причин, що й “Компанія”.

З 1782 р. у Варшаві діяла *Гірнична комісія*, яка опікувалася видобуванням міді, кам'яного вугілля, проводила геологічні пошуки, особливо покладів солі. Певну підтримку промисловості надавали сейми Речі Посполитої 70-х і 80-х років. Так, одна з сеймових постанов вимагала, щоб спорядження піхоти і кінноти та одяг слуг виготовлялися з вітчизняних матеріалів. Вона ж заборонила усім без винятку користуватися виробами з імпоротної шкіри, імпортними кафтанам, каретами, столовим склом, фарфором, а шляхту зобов'язала носити мундтури, виготовлені тільки з польського сукна, колір яких мав затвердити сеймик кожного воєводства.

Відбувався швидкий розвиток промисловості у *Верхній Сілезії*. За його показниками цей регіон займав чільне місце серед польських земель. Передусім тут розвивалася чорна металургія: у 1780-х роках тут діяли 43 великих домни. Пруські власті охоче засновували залізобудівні й цинкоробні підприємства. Повільніше збільшувався видобуток кам'яного вугілля: під кінець XVIII ст. у Верхній Сілезії діяли 17 копалень. У сілезькій промисловості все більше використовували вільнонайману працю, головню польських робітників. 1788 р. тут вперше на європейському континенті було застосовано паровий двигун для відкачування води з копалень. Це дало змогу видобувати вугілля не тільки кар'єрним способом і в неглибоких штольнях, а й розробляти багаті пласти глибокого залягання. *Нижня Сілезія* була регіоном високо розвинутого полотняного

виробництва. Тут виготовлялося до 40 гатунків полотна. Полотняна промисловість представляла собою типову розсіяну мануфактуру.

Розвиток мануфактурної й позамануфактурної промисловості в Речі Посполитій і на польських землях, що до неї не входили, відбувався на тлі поступового розкладу в містах цехового ремесла, яке не витримувало конкуренції з промисловим виробництвом. Число цехів скоротилося. Занепад цехів дав промисловості кваліфікованих робітників.

Спостерігалось піднесення внутрішньої і зовнішньої **торгівлі**, чому сприяли широка мережа торгів і ярмарків, зокрема у Познані й українському місті Дубні, на які з'їжджалися купці з різних кінців Речі Посполитої й з поза неї, відновлення 1765 р. державного монетного двору, скасування локальних мит й запровадження єдиного (генерального) мита, уніфікація мір і вагів. Піднесення спричинилося до концентрації купецького капіталу. Велике значення для розвитку торгівлі мала державна політика, яка зривала з давніми торговими привілеями шляхти, її намаганнями вилучити вітчизняне купецтво із зовнішньої торгівлі Речі Посполитої. Піднесення торгівлі було також пов'язане з поліпшенням комунікації. На сплавних ріках усувалися язи, млини та інші перешкоди. Споруджено канали – Огінського, Королівський і Бидгощський; перший і другий з'єднали відповідно Дніпро і Німан та Дніпро і Буг, отже, Балтійське і Чорне моря, третій – Одру з Віслою. Ремонтувалися старі і будувалися нові биті шляхи.

Неабие значення для розвитку торгівлі мали міщанські *кредитні банки*. Якщо раніше головні банки містилися у Гданську, де залагоджувалися найважливіші кредитні операції, то тепер на чільне місце вийшла Варшава, де діяло багато банків. Найзаможнішим банкіром (й водночас купцем та промисловим підприємцем) був *Пйотр Теннер*; 1783 р. він володів рухомим майном вартістю 7,5 млн. злотих, а капітал, вкладений ним у банківські справи й земельні маєтки, становив 4 млн. злотих.

Основними статтями польського експорту залишалися зерно, ліс і лісові вироби. В останній третині XVIII ст. середньорічний вивіз зерна через Гданськ здійснювався на рівні другої чверті XVII ст. і перевищував його. Експортувала Річ Посполита також полотна і пряжу. Імпорт включав у себе предмети розкоші, метали, бавовну, рибу тощо. Баланс зовнішньої торгівлі Речі Посполитої постійно був від'ємний, особливо після того, як через високе пруське мито впав вивіз зерна через Гданськ і Щецін. У 1776 р. від'ємне сальдо становило 26 млн. злотих. Лише наприкінці XVIII ст. вдалося змінити його на краще і зробити додатнім.

Відбувався початковий етап формування загальнонаціонального польського ринку. Підраховано, що на польських землях у XVIII ст. національний продукт зріс на 30-40 %; у західних європейських країнах подібний показник був принаймні вдвічі вищий. Річ Посполита поступово долала перешкоди на шляху свого економічного розвитку.

Державні реформи у 1760-х роках. Перший поділ Речі Посполитої

На час безкоролів'я після смерті Августа III припадають перші **спроби проведення державних реформ** у Речі Посполитій. Вони були пов'язані з Фамілією Чарторийських, очолюваною, як і раніше, руським воєводою Августом Александром Чарторийським. Навколо цього політичного угруповання згуртувалися ті, хто вважав, що країну можна врятувати від загибелі, до якої вона прямувала, шляхом внесення в її державний устрій змін, але таких, які б не порушували його фундаментальних засад. У своєму намірі здійснити реформи Фамілія спиралася на підтримку російського уряду.

У розробці програми реформ активну участь взяв пов'язаний з Фамілією *Анджей Замойський* (1717-1792), потомок канцлера і гетьмана великого коронного Яна Замойського по непрякій лінії, одна з найсвітліших осіб польської історії другої

половини XVIII ст. Від грудня 1764 р. він був канцлером великим коронним. Програма Фамілії передбачала зміцнення держави, впорядкування її устрою. Реформи були проголошені на конвокаційному сеймі у травні-червні 1764 р. біля Варшави в присутності російських військ, що прибули на прохання Фамілії. За наполяганням Чарторійських сейм був конфедераційним, тобто таким, на якому рішення могли прийматися більшістю голосів. Маршалком його був обраний син А.А. Чарторійського – генеральний подільський староста *Адам Казімеж Чарторійський*. Спроби перешкодити роботі сейму, до яких вдалися налаштовані проти реформ гетьман великий коронний *Ян Клеменс Браніцький* і віленський воєвода К.С. Радзивілл (“Пане Коханку”), – скандалист і баламут, дуже популярний серед консервативної шляхти, виявилися марними. Обидва вони змушені були покинути країну. Коронне військо тимчасово перейшло під командування маршалка А.К. Чарторійського.

Сейм прийняв важливі постанови, які вносили зміни у систему державної влади. Сеймові послі були звільнені від обов’язку дотримуватись інструкцій сеймиків, якщо ті розходилися з думкою сеймової більшості. Обмежувалося застосування *liberum veto*: рішення з економічних питань мали ухвалюватися більшістю голосів. Створювалися коронна і литовська скарбові комісії, яким було доручено відати фінансами (насправді ж вони займалися й торгівлею, ремеслами та шляхами сполучення), і комісія, завданням якої було займатися військовими справами. З компетенції сеймиків були вилучені податкові питання. Скасовувалися приватні (“партикулярні”) мита і запроваджувалося *генеральне мито*, уніфікувалися міри і ваги. У королівських містах відновлювалося втрачене ними самоврядування, ліквідувалися магнатські й церковні юридики. Реформовано асесорський суд, вищу судову інстанцію для королівських міст. Коронний трибунал поділено на два, з яких прерогативи одного (з садибою в Любліні) повинні були поширюватися на Малопольщу, а другого (з садибою в Пьотркові) – на Великопольщу.

Конвокаційний сейм постановив, що новообраним королем може бути тільки той, хто “з батька і матері” є шляхтич Речі Посполитої. Всупереч бажанню Фамілії, яка планувала звести на престол А.А. Чарторійського або його сина Адама Казімежа, королем Речі Посполитої 6 вересня 1764 р. голосами близько 5600 шляхти під тиском російської імператриці *Катерини II* (1762-1796) і в присутності російських військ був обраний її колишній фаворит, племінник А.А. Чарторійського, стольник литовський **Станіслав Антоній Понятовський** (1732-1798), котрий як король прибрав собі ім’я **Станіслава Августа**. Катерина II сподівалася, що в його особі, яку вона вважала податливою за вдачею і зобов’язаною їй за вибір, матиме покійного собі короля. Символічним було й те, що коронація Станіслава Августа відбулася в день св. Катерини (25 листопада) 1764 р. в колегіаті св. Яна у Варшаві: цей день він обрав на знак вдячності цариці. Варто звернути увагу на те, що серед претендентів на польський престол був і 87-річний Станіслав Лещинський, якого й у такому віці не покидали політичні амбіції.

Рід Понятовських гербу Цьолек був мастково зв’язаний з мазовецьким селом Понятова, але походив з Краківського воєводства. Він був середньошляхетський, проте один з його представників, батько Станіслава Августа – Станіслав Понятовський – вибився в магнати, завдяки блискучій політичній кар’єрі, займаючи послідовно посади підскарбія великого литовського (1722-1731), мазовецького воєводи (1731-1752) і краківського каштеляна (1752-1762). Станіслав Август здобув добру освіту, його погляди значною мірою склалися під впливом просвітницьких ідей, з якими він знайомився, зокрема, під час подорожей на Захід. Він був прихильником схвалених конвокаційним сеймом реформ. При королі діяла конференція, свого роду кабінет міністрів в складі канцлерів, членів королівського почту і деяких запрошених осіб. Він

сприяв відновленню діяльності державного монетного двору та створенню правового порядку в значних королівських містах.

Невдзі після коронації Станіслав Август почав виходити з-під впливу Фамілії, намагався правити незалежно від неї. При цьому він розраховував на російську підтримку, що узалежнювало його від волі Катерини II, охоче радився зі своїми трьома братами, яким коронаційний сейм, що проходив у грудні 1764 р., на його прохання надав князівський титул.

Політика реформ, спрямованих на виведення Речі Посполитої з економічного і політичного застою, усунення з її устрою вад, котрі гальмували її дальший розвиток не відповідала стратегії правителів Пруссії і Росії, які прагнули зберегти Річ Посполиту як буферну державу. Тож деякі з цих реформ викликали з боку Пруссії, а згодом і Росії серйозні заперечення. На початку 1765 р. Пруссія, король якої Фрідріх II твердив, що “Польщу потрібно тримати в летаргії”, висунула вимогу скасувати генеральне мито як таке, що суперечить прусько-польським домовленостям. Відмова польського уряду задовільнити цю вимогу викликала вкрай негативну реакцію з боку пруських властей. За наказом Фрідріха II на березі Вісли біля пруського міста Квідзіна була споруджена озброєна батарея митниці, яка примушувала польські кораблі сплачувати 10-відсоткове мито із зерна і 15-відсоткове з інших товарів. Під грубим тиском Пруссії польський уряд припинив збір генерального мита.

Російсько-пруське втручання. Коли виявилось, що керівництво Речі Посполитої на чолі з королем не бажає зійти зі шляху реформ, Росія і Пруссія почали підтримувати у ній ті кола, які захищали недоторканість *liberum veto* та інших шляхетських вольностей і нетерпимо ставилися до будь-яких змін в устрої держави. Катерині II особливо не до вподоби було те, що Станіслав Август та польський уряд виходили з-під її контролю, поводитися незалежно. І вона, як привід тиску на них, використала т.зв. *дисидентське питання*: стала вимагати зрівняння в правах християн-некатоликів (протестантів, в основному лютеран, і православних; до дисидентів не було віднесено греко-католиків) з католиками у Речі Посполитій. Йшлося про надання їм представництва в сенаті і посольській ізбі, зайняття державних посад і земських урядів. Виступивши на боці дисидентів, частка яких серед населення була порівняно незначною, Катерина II, а слідом за нею і Фрідріх II керувалися не гуманно-релігійними міркуваннями, а прагненням посилити вплив у Речі Посполитій.

Небажання польської сторони поступитися в дисидентському питанні призвело до того, що зусиллями царського посла у Варшаві *Миколи Рєпніна* і під прикриттям російських військ, що знаходилися в Речі Посполитій, у 1767 р. були скликані дві конфедерації: православна на чолі з білоруським архієпископом *Юрієм Кониським* в Слуцьку і протестантська на чолі з *Георгом Вільгельмом Гольтцем* в Торуні, які поставили вимоги надати дисидентам політичні права. Проте обидві конфедерації були заслабкі, щоб змусити правлячі кола піти на поступки. Тоді того ж року Катерина II, щоб домогтися цих поступок, спровокувала створення в *Радомі* під главенством К.С. Радзивілла конфедерації католицької шляхти, яка була опозиційно налаштована щодо реформ конвокаційного сейму і зненавидженого нею Станіслава Августа, котрого її учасники презирливо (від його родового гербу) йменувала “Цьолком” (“телям”). Вони

Рис.26. Портрет Станіслава Августа Понятовського роботи М. Баччіареллі.

погоджувалися також обговорити дисидентське питання. Радомські конфедерати сподівалися при підтримці Росії скинути короля з престолу. Але Станіслав Август зумів привернути на свій бік Катерину II, і та на його детронізацію згоди не дала.

Дисидентське питання розглянув **варшавський надзвичайний сейм**, який відбувався з 5 жовтня 1767 р. до 5 березня 1768 р. під егідою Радомської конфедерації й диктатом Катерини II. Вибори складу його посольської ізби пройшли під контролем російських військ, яких на той час у Речі Посполитій було 40 тис. За наказом М. Репніна розробка й обговорення законопроектів та вироблення узгоджених відповідних ухвал проходило не в посольській ізбі, а в групі з 66 “делегатів”, визначених ним з її складу. Ухвали “делегатів” лише затверджувалися на пленарних засіданнях сейму. З огляду на це, сейм був прозваний “делегатійним” (його також, зваживши на постійне втручання в його роботу М. Репніна, звали “репнінівським”). То був перший сейм такого типу в історії польського парламентаризму.

На сеймі проти дисидентських постулатів і репнінівської сваволі організувалася потужна опозиція, куди увійшло й чимало радомських конфедератів. М. Репнін брутально придусив опозицію, заарештувавши краківського єпископа *Ю.А. Залуського*, гетьмана польного коронного *Вацлава Жевуського* та його сина Северина і відправивши їх до Росії; там вони перебували в ув'язненні у калужській фортеці впродовж п'яти років. У Речі Посполитій це викликало велике обурення. Але Станіслав Август не висловив протесту з приводу порушення Росією суверенності сейму і не призупинив його роботу. Натомість запротестував А. Замойський, який демонстративно склав повноваження канцлера. Переляканий репнінівськими репресіями сейм ухвалив зрівняння дисидентів у правах з католиками, підкресливши, разом з тим (на це дала згоду Катерина II), що католицька віра залишається в державі панівною.

Йдучи назустріч консервативним колам Речі Посполитої, Катерина II дозволила тому ж сейму прийняти постанову про **кардинальні права**, яка підтвердила основні положення Генрикових артикулів 1573 р., інші політичні права шляхти, а також містила пункт про збереження *leberum veto* із застереженням, що стосовно економічно-фінансових питань допускалося вирішення більшістю голосів. Це означало крах реформ конвокаційного сейму 1764 р. Водночас кардинальні права заборонили шляхті карати своїх підданих смертю під страхом притягнення порушників до суворой кримінальної відповідальності – за навмисне вбивство селянина пан мав каратися смертю. Росія задекларувала, що є гарантом цих прав. Той же сейм схвалив російсько-польський договір про непорушність кордонів Речі Посполитої.

Після сейму 1767-1768 рр. усі три конфедерації були розпущені як такі, що виконали покладені на них завдання. Радомські конфедерати помирилися з королем. Видавалося, що політика Росії в Речі Посполитій перемогла. Проте безоглядно-безпардонний тиск російського посла на сейм, насильницькі дії, до яких він вдавався стосовно непоступливих послів, а також надання дисидентам політичних прав викликали в країні величезне обурення. Перед самим закінченням сейму, 29 лютого 1768 р., у містечку *Бар* Подільського воєводства дійшло до скликання військово-політичної конфедерації патріотично і консервативно настроєної частини шляхти й католицького духовенства під гаслами відкидання поступок дисидентам, захисту католицизму і незалежності держави. Маршалком конфедерації був обраний *Юзеф Пуласький*. Невдовзі **Барська конфедерація** охопила значну частину шляхти і духовенства, поширилася на інші українські, польські землі і Велике князівство Литовське. Конфедерати, які у військовому відношенні представляли собою переважно слабо озброєну і погано дисципліновану кінноту, діяли проти короля та його оточення. У країні розгорнулася **громадянська війна**. Конфедерати воювали також з російськими військовими загонами, що прибули в

Річ Посполиту на прохання польського уряду, щоб спільно з коронним військом боротися з ними.

Поява російського війська на українському Правобережжі сприяла розгортанню тут *гайдамацько-селянського руху*, який вибухнув на півдні Київського воєводства в другій половині травня 1768 р. і прокотився по цьому та інших українських воєводствах. Серед українського народу цей рух отримав назву **Коліївщини**. Повсталі знищували шляхту, в тому числі конфедератську, католицьке духовенство, орендарів, лихварів, євреїв. Польський уряд звернувся до Катерини II із закликом якнайшвидше кинути свої війська на придушення повстання. Царський уряд, боячися вибуху подібного повстання в інших українських землях, які перебували в складі Російської імперії, а також виникнення ускладнень у своїй політиці в Речі Посполитій, допоміг польським урядовим загонам у червні-липні придушити Коліївщину.

Боротьба барських конфедератів, з огляду на присутність російських військ у Речі Посполитій, затихала. 20 червня вони втратили Бар (його взяли польський і російський генерали, відповідно *Францішек Ксаверій Браніцький* і *Петро Апраксін*) і змушені були припинити боротьбу. Активніші з них виїхали в турецькі володіння і в Молдавію. Проте боротьба спалахнула з новою силою після того, як Османська імперія в жовтні 1768 р. оголосила війну Росії, і остання перекинула свої військові загоны з Речі Посполитої на південь, на турецький театр воєнних дій. Конфедератів підтримували Туреччина (тим, що воювала з Росією та морально) і Франція (фінансовими засобами і військовими спеціалістами); до них тривалий час лояльно ставилася Австрія (у Словаччині, яка їй належала, відкрито діяв керівний орган конфедерації – *Генеральність*). У той час на чолі конфедерації стояли брати *Красінські* – Міхал (у жовтні 1770 р. обраний її маршалком) і кам'янецький єпископ Адам. Згодом, як керівник конфедерації, прославився *Казімеж Пулаский*. У загонах конфедератів у різних частинах Речі Посполитої впродовж всього періоду їхньої боротьби побувало назагал до 200 тис. вояків. Загоны й надалі залишалися переважно кіннотними, часто слабо організованими, без належної взаємодії між ними, відчутним був брак піхоти і зброї. До всього цього додалися незгоди в керівництві руху. Через це конфедератські збройні сили не мали належної боєздатності і були приречені на виснажливу, але мало успішну партизанську боротьбу. За політичними цілями конфедератський рух був шляхетським, хоча принаймні дві третини його військового складу становили вихідці з низів; у ньому були задіяні навіть селянські загоны, а серед командирів зустрічалися й міщани.

Даремно Станіслав Август намагався порозумітися з конфедератами, щоб тим самим послабити свою залежність від Петербурга. Засліплені ненавистю до короля, вони відмовлялися вести з ним переговори і, заохочені Францією, 22 жовтня 1770 р. проголосили його детронізацію, що стало їхньою великою помилкою, як і невдала спроба 3 листопада 1771 р. полонити короля у Варшаві.

Розпочалася агонія руху. Змучена поразками й зневірена в ньому шляхта поверталася додому. Не змінили ситуації опанування Вавеля конфедератами під керівництвом французьких офіцерів на початку 1772 р. (у середині квітня того ж року його здобув російський загін під командуванням Олександра Суворова) й успішна оборона Лянцкорони (до 8 червня 1772 р.), Тиньца, що під Краковом (до початку липня) і Ченстохови (до 18 серпня). У серпні 1772 р. Барська конфедерація остаточної зазнала поразки. Конфедерати продемонстрували лицарський героїзм. Багато тисяч конфедератів загинуло, головним чином, у воєнних діях проти російських військ. Понад 10 тис. їх потрапило до Сибіру.

Політичні результати конфедерації були сумні. Вона загальмувала проведення державних реформ, посилила позиції тих правлячих кіл Росії, які були переконані, що

Річ Посполиту потрібно ліквідувати як державу якщо не відразу, то поетапно. Маєтки багатьох конфедератів були конфісковані. Частина їх керівництва опинилася в еміграції. До неї належав, зокрема, К. Пуласький, який у війні американських штатів за незалежність усявився як генерал артилерії перемогою в битві під Чарстоном у травні 1779 р.; смерть спіткала його в жовтні того ж року під Саванною.

Під впливом зазначених кіл Катерина II дала згоду на частковий **поділ Речі Посполитої**, до якого її упродовж кількох років штовхав Фрідріх II. Останнього до цієї акції спонукав приклад Австрії, яка у 1769 р. захопила місто Спіш з навколишньою територією (нині на терені Словаччини), котрий Польша від 1412 р. тримала в заставному володінні, а у 1770 р. – частину Чорштинського, Новотарзького і Сандецького староств. Фрідріх II у 1770 р. окупував Королівську Пруссію, крім Гданська і Торуні, та північну, розташовану над Нотеццю, частину Великопольщі, мотивуючи свої дії необхідністю мати ці території як санітарний кордон, що повинен був відгородити його державу від епідемії чуми, котра в цьому році пронеслася по Речі Посполитій. У січні 1771 р. Катерина II оголосила: “Якщо одні беруть, то чом би не мали брати інші”. Того ж року розпочалися переговори Росії, Пруссії й Австрії про поділ Речі Посполитої. 5 серпня 1772 р. вони завершилися в Петербурзі підписанням австрійсько-пруського, австрійсько-російського й прусько-російського договорів. Росія отримала Інфлянти і західну частину Білорусі до Двіни, Дніпра та його правої притоки Друті і суходільної лінії, що тягнеться від верхів’я Друті до Двіни; разом їй дісталось 92 тис. кв.км з населенням 1,3 млн. осіб. Пруссія і Австрія захопили більші території, ніж було передбачено “подільними” трактатами. До Пруссії остаточно відійшли Королівська Пруссія без Гданська і Торуні та північна частина Великопольщі; понад зазначене в трактатах – північна частина Куявії; всього 36 тис. кв.км з населенням 580 тис. осіб. Крім того, Пруссія отримала у вічне володіння Лемборкське, Битовське і Драгімське староства, з яких перед тим перших два тримала як лен, а третє – в заставі. Австрія зайняла південну, розташовану на право від Вісли, частину Краківського і Сandomирського воєводств, Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західну частину Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра Збручем і Стрипою), а також південно-західний кут Волинського воєводства; разом 83 тис. кв.км з населенням 2,6 млн. осіб.

Всього Річ Посполита втратила близько 30 % території і третини населення. Дипломатія держав, які взяли участь у поділі Речі Посполитої, лицемірно обґрунтовувала свої дії наявністю “незаперечних” прав цих держав на землі, котрі їм дісталися. Проти поділу протестував Станіслав Август. Даремно він апелював до монархів західних держав, сподіваючися хоча б на дипломатичну підтримку Речі Посполитої.

Одним із завдань надзвичайного і, водночас, конфедераційного сейму, що розпочав роботу у Варшаві 19 квітня 1773 р., було, на вимогу держав-“подільниць”, затвердити умови поділу. Сейм працював під тиском присутніх у Варшаві російських, пруських й австрійських військ. 18 вересня сеймова делегація, склад якої визначив російський посол *Отто Матнус Штаккельберг* (отже, й цей сейм був делегаційним), під диктат останнього схвалила умови, викладені на цей раз у російсько-польському, прусько-польському й австрійсько-польському трактатах. 30 вересня дані документи були ратифіковані сеймом більшістю голосів. Проти них протестувало лише кілька послів, особливо бурхливо – новогрудський (з Білорусі) *Тадеуш Рейтан*.

Політична ситуація у 1770-х і 1780-х роках

Невдача реформ конвокаційного сейму, спричинена протидією їм з боку консервативної більшості магнатів, шляхти і католицького духовенства, а також Росії й Пруссії, не могла перекреслити усвідомлення Станіславом Августом і його оточенням необхідності слідувати реформаторським курсом, з допомогою якого можливо було вивести державу з стану занепаду. Парадоксальним було те, що після першого поділу Речі Посполитої, як, зрештою, і до того, реформи можна було здійснювати тільки за згодою Росії.

Подальші реформи. Кілька важливих реформ було проведено у відповідності з постановами Варшавського конфедераційного сейму, який з перервами працював з квітня 1773 р. до квітня 1775 р. У 1773 р. створено *Едукаційну комісію*, що опікувалася справами організації освітньої системи, була свого роду міністерством освіти. Про неї йтиметься нижче. На 1775 р. припадає початок діяльності *Постійної ради* (Rada Nieustająca) – вищого виконавчого органу держави у складі короля, котрий її очолював, і 18 послів, обраних сеймом, та 18 сенаторів. Рада посіла місце колишнього інституту сенаторів-резидентів, який існував згідно з Генриковими артикулами. Вона була підзвітна сейму, а її склад оновлювався на дві третини на черговій його сесії. Рада поділялася на функціонально подібні до міністерств департаменти зовнішніх справ, поліції (або доброго порядку), війська, юстиції та скарбу, стежила за виконанням сеймових постанов, складала законопроекти й виносила їх на розгляд сейму, пропонувала королеві кандидатів на вакантні сенаторські й міністерські посади. Залежність Ради, яка діяла до 1789 р., від волі царського уряду зробила її непопулярною серед магнатів, шляхти й інтелектуалів (хоча вона проводила велику корисну роботу), через що її глузливо йменували “Постійною зрадою” (“Zdrada Nieustająca”).

У 1775 р. сейм постановив довести чисельність війська до 30 тис. та реорганізувати його. Армію поділено на шість дивізій, ліквідовано застарілі хоругви польського типу – панцерні й гусарські; на їх місці створено бригади національної кінноти, запроваджено суворі дисциплінарні приписи. Цю постанову було виконано не до кінця; у 1786 р. армія Речі Посполитої налічувала лише 18,5 тис. офіцерів і солдат. Того ж 1775 р. була реформована *фінансова (скарбова) система*: відновлено генеральне мито і подимний податок як державний (до 1775 р. розмір подимного податку встановлювався сеймиками, вони ж регулювали його збір), впорядковано збір надходжень за користування королівщинами.

Разом з тим, на зазначеному сеймі на повний голос заявила про себе консервативна магнатсько-шляхетська опозиція. Під її тиском (і з мовчазної згоди Росії) у 1773 р. були значно обмежені права дисидентів, котрі вони втратили можливість бути сенаторами і міністрами, а в посольській ізбі їх кількість не перевищувала 3 осіб. 1775 р. сейм підтвердив кардинальні права і додав до них заборону обирати на королівський престол іноземця, а також дітей і внуків Станіслава Августа. Тоді ж Росія знову виступила їх гарантом, а слідом за нею це зробили Пруссія та Австрія.

З огляду на вкрай неприязне ставлення гетьмана великого коронного Ф.К. Браніцького до короля і Постійної ради, сейм 1776 р. доручив фактичне керівництво військовими справами військовому департаментові Ради і, тим самим, обмежив владу гетьманів. Надання офіцерських чинів і командування гвардією перейшло до короля. Було скасовано застарілий поділ на війська польського й іноземного типу.

У 1776 р. сейм доручив прихильникові реформ, колишньому канцлерові великому коронному А. Замойському скласти проект *кодексу процесуального, цивільного й кримінального права*. Внесений на розгляд сейму 1780 р., цей проект містив пропозиції

розширення прав міщан та послаблення панського гніту щодо селян. Пропонувалося, щоб міста мали самоврядування, а міщани більших міст (фактично йшлося про міста королівські) – своїх представників на сеймових засіданнях; міщанам передбачалося надати права набувати землеволодіння в радіусі до трьох миль від міст, проводити щорічні з'їзди делегатів міст, одержувати шляхетську гідність. У селянському питанні містилися пропозиції надавати особисту свободу синам селянина, крім першого і третього, дозволяти панові розшукувати біглого селянина лише впродовж року, а якщо останній утік з інвентарем – до 4 років; селянину, що сидить на землі пана і не користується його допомогою, забезпечити право піти від нього по закінченні строку укладеного між ними договору та ін. Проект також дозволяв укладати мішані шляхетсько-міщанські і шляхетсько-селянські шлюби.

Хоча проект кодексу пропонував доволі помірковані реформи щодо міщан і селян, проте шляхта зустріла їх негативно: всі сеймики, які відбувались перед сеймом 1780 р., рішуче висловились проти них, особливо в селянському питанні, а на самому сеймі проект кодексу навіть не розглядався. Він був відхилений, причому у відповідній постанові зазначено, щоб на жодному з наступних сеймів даний проект не виносився на обговорення. Провал проекту був спричинений й негативним ставленням до нього керівництва католицької церкви та папського нунція, невдоволених тим, що він обмежував права церкви набувати маєтки і вимагав згоди державної влади на публікацію в країні папських булл.

У 1780-х роках у Речі Посполитій відбувався **перелом у суспільних настроях**. З'явилася група осіб, яка рішуче виступала за проведення державно-політичних реформ. Чільне місце у ній займали *Станіслав Сташіц* (1755-1826) і *Гуго Коллонтай* (1750-1812). С. Сташіц походив з поморських міщан, після закінчення духовної семінарії в Познані прийняв духовний сан, вивчав природничі науки в університетах Німеччини і Франції, в Замойській академії здобув докторат права, особливо захоплювався геологією, цікавився також філософією. У другій половині 1780-х і на початку 1790-х років яскраво проявив себе як громадський діяч і публіцист. Його перу належать, зокрема, дві публіцистичні праці, що мали широкий розголос, – *Зауваження про життя Яна Замойського* (1787) і *Перестороги Польщі* (1790); у них викривалися вади устрою Речі Посполитої і містилися пропозиції щодо їх усунення. С. Сташіц виступав прихильником міцної королівської влади, спадкоємного її характеру, скасування *liberum veto*, перетворення посольської ізби в шляхетсько-міщанський орган, в якому б обидва стани мали рівну кількість голосів, зрівняння у правах міщан зі шляхтою, значного збільшення чисельності війська, протекціоністської політики щодо вітчизняної промисловості і торгівлі, покращення соціально-економічного становища селян, яке вважав критичним й найвагомішою причиною слабкості Речі Посполитої (дотримуючися поширених тоді в Європі фізіократичних поглядів). С. Сташіц гостро таврував магнатів, вбачаючи в них головних винуватців занепаду Польщі. Боєм за її долю пронизані його слова: “Польща перебуває щойно в п'ятнадцятому столітті, а вся Європа кінчає уже вісімнадцяте століття”.

Г. Коллонтай походив зі шляхетської родини Волині. Навчався в Краківському університеті, де здобув докторат філософії, й в Італії, де став доктором теології і права. В Італії прийняв духовний сан. Активно працював в Едукаційній комісії, зокрема провів реформу Краківського університету. Свої суспільно-політичні погляди стосовно стану і реформування Речі Посполитої найбільш повно виклав у працях *Кілька листів аноніма до Станіслава Малаховського про майбутній сейм* (1788) і *Політичне право польського народу* (1790). Г. Коллонтай ставив питання про необхідність проведення суспільних реформ, особливо на основі союзу землевласницької шляхти із заможним міщанством,

політичні права якого вимагав відновити й значно розширити, пропонуючи навіть створити у сеймі окрему палату для міщан. Виступав за надання селянам особистої свободи, а також їх переведення з панщини на чинш. “Не може бути вільною та країна, – писав Г. Коллонтай, – де людина є невільником”. У Варшаві навколо нього згуртувалося коло однодумців, згодом прозване “Коллонтаївською кузницею”. Чимало пропозицій Г. Коллонтая в галузі державно-політичних перетворень були реалізовані під час роботи Чотирирічного сейму (див. далі).

До прихильників ідей, висловлюваних С. Сташицем і Г. Коллонтаєм, належали публіцисти *Францішек Салезій Єзерський* (1740-1791), *Юзеф Вибіцький* (1747-1822), *Юзеф Павліковський* (1767-бл. 1829) та ін. Ф.С. Єзерський був автором творів *Деякі вирази, зібрані в алфавітному порядку*, де містилася критика магнатів і духовенства, противників реформ, і *Катехизис про таємниці польського уряду*, в якому викривалися вади устрою Речі Посполитої. Йому також належить переклад славнозвісного памфлета французького аббата Еммануеля Жозефа Сіейєса *Що таке третій стан?*, зміст якого був співзвучний з реформуванням Речі Посполитої. Ю. Вибіцький у *Патріотичних листах* (1777-1778) з поміркованих позицій висловлювався за проведення перетворень у державі. Ю. Павліковський, міщанин за соціальним статусом, був відомий як палкий захисник селянства. Його погляди знайшли відображення в працях *Про польських підданих* (1788) і *Політичні думки для Польщі* (1789). У них було проаналізовано становище селян і націй підставі сформульована вимога скасування їх особистої залежності, оголошення дідовичними користувачами землі, на якій вони сидять, заміни панщини грошовим чиншем або натуральною даниною.

Ідея проведення державних реформ набирала популярності. Їх прихильники сподівалися винести на розгляд найближчого сейму відповідні проекти. До них належав й Станіслав Август. 6 травня 1787 р. під час тригодинного побачення в Каневі з Катериною II він намагався заручитися її згодою на реформи, обіцяючи взамін укласти союз Речі Посполитої з Росією, спрямований проти Туреччини, з огляду на те, що назривала російсько-турецька війна. Імператриця погодилася тільки на незначне збільшення армії Речі Посполитої і скликання конфедераційного сейму, натомість негативно поставилася до пропозиції провести на ньому реформи. На це побачення, яке не принесло очікуваних результатів, Станіслав Август витратив 3 млн. злотих з державного скарбу і три місяці підготовки. В одному з своїх приватних листів, написаному напередодні сейму, про який ішлося під час побачення, Катерина II зазначила: “Слід відкласти усі особисті наміри і короля, і його міністрів, зберігши таку конституцію, яка є зараз, бо, правду кажучи, для Росії немає ні потреби, ні користі, щоб Польща стала дієздатною”.

Окуповані землі. На польських землях, які відійшли до них 1772 р., Пруссія й Австрія поширили свою адміністративно-територіальну систему. Із земель, що ними заволоділа Пруссія, було створено провінцію *Західну Пруссію* (тоді ж Князівська Пруссія була названа *Східною Пруссією*). Її, як і Східну Пруссію, поділено на регенції, а ті – на “землі”.

Землі ж, окуповані Австрією, у 1772 р. отримали назву *Королівство Галиція і Лодомерія*. Королівство виникло як результат офіційного обґрунтування включення українських земель до складу австрійських володінь: віденські власті твердили, що угорська королівська корона, якою Габсбурги володіли з 1526 р., має історичні права на землі колишньої Галицько-Волинської Русі від зламу XII-XIII ст. і наголошували при цьому, що відтоді угорські королі титулувалися як королі “Галиції і Лодомерії”. Управління “Королівством”, поділеним на дистрикти (округи), очолював призначений імператором губернатор, резиденція якого була у Львові; округами управляли старости. Судовими і фінансовими справами відало відомство, безпосередньо підпорядковане

Відню. Виборні посади шляхти були ліквідовані, а їх місце зайняла чиновна ієрархія. Австрійські власті скасували засаду шляхетської рівності. За австрійським взірцем шляхту поділено на магнатів і власне шляхту. До магнатів зараховано всіх носіїв титулів князя і графа, причому графами ставали всі ті, хто на 1772 р. у Речі Посполитій були сенаторами, каштелянами, воєводами, міністрами або їхніми нащадками і подавали заяви з проханням надати графський титул та вносили за нього визначену суму.

У 1775 р. було проголошено створення в Королівстві *провінційного сейму*, подібного до сеймів, що діяли в інших землях Австрійської монархії. У сеймі мали право засідати магнати, шляхта і представники державних міст. Вони могли лише обговорювати те, як проводити в життя питання (“постулати”, від чого сейм іменували *постулатним*), законопроекти з яких виносив на їх розгляд уряд. Але й до цього безсилою сейму уряд ставився з недовірою. Вперше він був скликаний імператором 1782 р., потім – 1786 і 1788 рр. Після цього до 1817 р. сейм не збирався.

1780-і роки в “Королівстві Галіції і Лодомерії” були ознаменовані *селянською реформою*, яка пов’язана з іменем імператора *Йосифа II* (1780-1790): у 1781 р. була скасована особиста залежність селян від феодала; співвідношення панської і селянської земель станом на 1 листопада 1786 р. оголошено нормою, порушення якої заборонялося; максимальний розмір панщини з селянського господарства обмежено трьома днями на тиждень, а для безземельних селян – 13 днями на рік. Феодали систематично порушували ці та інші законоположення з селянського питання.

Чотирирічний сейм. Другий поділ Речі Посполитої

6 жовтня 1788 р. у Варшаві відкрився сейм, котрому судилося золотими літерами вписатися в історію польського народу. Скликаний як звичайний, тобто шеститижневий, він постійно продовжував свою роботу, зважаючи на обсяг та складність завдань, які йому доводилося вирішувати. Восени 1790 р. строк повноважень цього сейму минав, а далеко не всі винесені на його розгляд принципово важливі для держави питання були вирішені. Надійшов час скликати наступний звичайний сейм. Новообраний сеймиками склад посольської ізби з кінця 1790 р. працював разом з попереднім. Це було зроблено для того, щоб довести до кінця реформаторський курс, узятий сеймом 1788 р. У подвоєному складі ізби сейм діяв до 29 травня 1792 р., коли, через несприятливі політичні обставини, змушений був розійтися (його повноваження закінчувалися восени 1792 р.). З огляду на його тривалість, він був прозваний *Чотирирічним*, а з огляду на значення – *Великим*.

Щоб забезпечити прийняття рішень більшістю голосів, сейм функціонував як конфедераційний. На ньому протистояли одне одному два угруповання (“партії”) – реформаторське (“патріотичне”) і консервативне (“старошляхетське”), яке згоджувалося лише на проведення деяких реформ. Перше з них чисельно поступалося другому, але перевершувало його активністю. Дякуючи цим рисам, “патріотам” вдалося домогтися схвалення сеймом багатьох державно-політичних реформ.

У своїй діяльності “патріоти” спиралися на підтримку реформ (лицемірну, як виявилось згодом) Пруссією. Остання штовхала поляків на загострення відносин з Росією, котра цим реформам протидіяла і налаштовувала проти них “старошляхетців”. Антиросійський характер прусської дипломатії пояснювався її занепокоєнням, що Росія, у випадку успішної для неї війни з Туреччиною, яка велася від серпня 1787 р., значно збільшить володіння в районі Північного Причорномор’я і таким чином порушить на свою користь баланс сил у Центральній і Східній Європі. У березні 1790 р. дійшло до підписання польсько-пруського оборонного договору, скерованого проти Росії:

пруська сторона обіцяла надати Речі Посполитій війсьну допомогу у тому випадку, якщо Росія, посиляючися на свої гарантії 1768 і 1775 рр. щодо кардинальних прав, втрутитися у справи цієї держави.

Реформи Чотирирічного сейму. У жовтні 1788 р. сейм відібрав керівництво збройними силами у проросійськи налаштованих гетьманів і Постійної ради й передав його призначеній ним *Військовій комісії*. Водночас сейм постановив створити 100-тисячну армію. Пізніше рішенням того ж сейму чисельність армії було зменшено до 65 тис., оскільки бракувало надходжень від податків для створення 100-тисячної армії. Був також ліквідований департамент зовнішніх справ Постійної ради, а його функції покладено на Депутацію закордонних відносин. У січні 1789 р. ліквідовано інші департаменти Постійної ради, після чого вона перестала існувати. Обов'язки новоскасованих департаментів стали виконувати відповідні комісії, створені сеймом.

У тому ж 1789 р. сейм ухвалив щорічно збирати т.зв. *вічисту офіру* (пожертву) у вигляді п'яти- і десятивідсоткового податку з доходів, відповідно, духовних і магнатсько-шляхетських землеволодінь, а також створити цивільно-військові комісії порядку в складі представників від шляхетського стану, обраних на сеймиках, і католицького духовенства – як органи місцевого управління; ці комісії діяли в основному як повітові.

У серпні 1790 р. “патріоти” добилися проголошення недійсними російських гарантій 1768 і 1775 рр. На березень 1791 р. припадає схвалення закону про сеймики, за яким безземельна шляхта, що нерідко безоплатно віддавала свої голоси магнатам, була позбавлена виборчих прав. У квітні того ж року був схвалений закон про королівські міста, який став відповіддю на обіцянку сейму розглянути їхні вимоги. Ще 2 грудня 1789 р. представники цих міст з усієї Речі Посполитої на чолі з президентом Старої Варшави *Яном Декертом* пройшли вулицями Варшави, вбрані у чорний одяг (цей похід отримав назву “чорна процесія”), і вручили Станіславу Августу складений Г. Коллонтаєм меморіал, який містив їхні вимоги. *Закон про міста* надав міщанам права особистої недоторканості, одержання шляхетської гідності, набування землеволодінь, зайняття духовних і цивільно-військових посад, повертав містам самоврядування, дозволив їм мати представництво на сеймі при розгляді питань, що стосувалися міст. Згодом Г. Коллонтай писав, що закон про міста мав на меті, “щоб упродовж кількох десятиріч міський стан перелився в шляхетський і щоб Річ Посполита не мала нікого, крім громадян, не мала ненависного поділу на стани”.

Конституція 3 травня 1791 р. На 5 травня 1791 р. було призначено обговорення проекту основного закону Речі Посполитої, який, за задумом “патріотів”, мав замінити Генрикові артикули і кардинальні права. “Патріоти”, становлячи в посольській ізбі меншість, скористалися з того, що більшість “старошляхетців” роз'їхалася на пасхальні канікули, перенесли засідання на 3 травня і вирішили домогтися схвалення цього проекту. На хвилі великого емоційного піднесення, котре охопило послів-“патріотів” і багатотисячний натовп варшав'ян, який, щоб підтримати їх, оточив королівський замок, а також тих, хто розмістився в галереях зали засідань замку, проект більшістю голосів був прийнятий. Основний закон називався *Закон про управління (Ustawa Rządowa)*. За ним уже тоді в польському суспільстві закріпилася неофіційна назва – *Конституція 3 травня*.

В основу Конституції 3 травня було покладено засаду поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, проголошену французьким просвітителем *Шарлем Луї Монтеск'є* (1689-1755). Конституція складалася з вступу, 11 статей і трьох додатків, з яких два були зазначеними вище законами про міста і сеймики. Королівська влада проголошувалася спадковою, встановлювалася виборність королівської династії (після смерті Станіслава

Августа престол повинен був перейти до саксонської династії Веттінів). Вищий орган законодавчої влади – *сейм* – мав скликатися королем щодва роки і впродовж їх збиратися на засідання тоді, коли в цьому була потреба. Рішення на сеймі могли прийматися більшістю голосів. Отже, *liberum veto* було скасовано, а у зв'язку з цим – і конфедераційний характер сейму. *Сенатові* було надано право затримувати реалізацію ухвал посольської ізби шляхом застосування вето, але лише до скликання наступного сейму: якщо той удруге приймав цю ухвалу, то вона набирала чинності. Раз на 25 років слід було скликати сейм для внесення істотних змін в “Закон про управління”. Вищим органом виконавчої влади ставала *Сторожа законів* в складі короля як його голови, примаса і призначених королем на сеймі п'яти міністрів (поліції, друку, закордонних справ, оборони і скарбу), відповідальних перед сеймом, а також, з дорадчим голосом, наступника трону і маршалка посольської ізби. Сейм не менше як двома третинами голосів міг висловити міністрам недовіру. Органами місцевого управління проголошено *цивільно-військові комісії порядку*, підпорядковані Сторожі законів. Посли були звільнені від обов'язку слідувати даним їм сеймиками інструкціям.

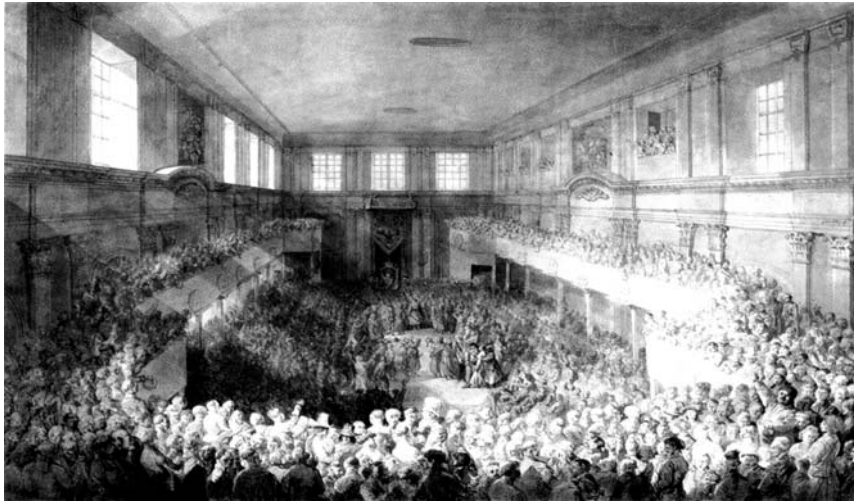

Рис.27. Чотирирічний сейм під час схвалення Конституції 3 травня 1791 р. Картина Я.П. Норбліна.

Конституція 3 травня підтвердила політичну гегемонію шляхти. Проте шляхта, маєтковий цenz якої становив менше 100 злотих річного доходу, позбавлялася політичних прав. Католицька віра проголошувалася панівною, але прокламувалася свобода совісті. У тому ж документі було сказано, що селяни, з рук яких плине “джерело найбільших багатств держави”, беруться під захист закону і уряду, а угоди, які укладали між собою селяни і пани, повинні дотримуватись обома сторонами.

Конституція скасувала гродські суди, встановила провінційні (для Малопольщі з українськими землями, Великопольщі з Помор'ям, Куявією, Мазовією й Підляшшям, Великого князівства Литовського) *референдарські суди* в справах селян королівських маєтків.

4 травня у книгу варшавського гродського суду небагатьма послами був внесений проект скарги проти “незаконного” прийняття Конституції. А 5 травня сейм визнав будь-які подібні протести такими, що не мають сили.

У доповненні до Конституції 3 травня, прийнятому сеймом 22 жовтня 1791 р., зазначено, що зберігається федеративний, польсько-литовський характер Речі Поспо-

литої, проте скасовується дуалізм посад скарбу і війська. Основний закон фактично запроваджував у країні конституційну монархію.

Конституція 3 травня – документ величезної політичної ваги. Упродовж багатьох років вона істотно впливала на розвиток польського суспільства, надихала патріотичні кола на боротьбу за незалежність, закарбувалася в його пам'яті, виявом чого є щорічне відзначення 3 травня як національного свята. Цей документ був другим за часом появи основним законом у світі – після прийняття конституції США 15 листопада 1777 р.

До реформ Чотирирічного сейму і, особливо Конституції 3 травня, вороже поставилися у Петербурзі, оскільки вони зміцнювали Річ Посполиту і виводили її з-під опіки Росії; до того ж реформи ухвалювалися під акомпанемент антиросійських настроїв. Ще влітку 1790 р. почало змінюватися ставлення Пруссії до польських реформ. Її уряд змирився з успіхами Росії на турецькому фронті і, не зацікавлений більше у посиленні Речі Посполитої, став непокоїтися з приводу політичних змін у ній. Після прийняття Конституції 3 травня Берлін оголосив, що вона суперечить духові польсько-пруського оборонного союзу від 26 березня 1790 р., тому цей союз втратив свою силу.

Торговицька конфедерація. Після укладення Росією в січні 1792 р. Яського миру з Туреччиною Катерина II отримала змогу значно більше уваги приділити ситуації в Речі Посполитій. У Петербурзі заповзятливо твердили, що Варшава стає другим після Парижа революційним вогнищем в Європі, загрожує, таким чином, усталеному порядку, тому його потрібно ліквідувати. То було ідеологічне обґрунтування російського втручання в польські справи. Безпосередній привід для нього Катерині II дали польські магнати – запеклі вороги реформ Чотирирічного сейму – генерал артилерії *Станіслав Щенсний Потоцький*, гетьман великий коронний *Францішек Ксаверій Браніцький* і гетьман польний коронний *Северин Жевуський*, котрі, заохочувані купкою менш впливових магнатів і заручившись підтримкою Катерини II, 27 квітня 1792 р. у Петербурзі підписали *Акт генеральної конфедерації*. З тактичних міркувань “Акт” був датований 14 травня, а місцем його появи названо *Торговицю* – містечко Брацлавського воєводства, розташоване на самому кордоні Речі Посполитої і Катеринославського намісництва Російської імперії. У Торговиці конфедерація була проголошена, і від неї її стали йменувати Торговицькою. Вона оголосила війну реформам Чотирирічного сейму і Станіславу Августові.

18 травня 1792 р., у відповідь на адресований Катерині II заклик керівництва Торговицької конфедерації про військову допомогу (при цьому воно посилалося на гарантії Росією кардинальних прав), 100-тисячна російська армія ввійшла на територію Речі Посполитої в районі Правобережної України і виступила спільно з конфедератами проти польського уряду. На засіданні сейму 21 травня була прочитана декларація Катерини II, яка містила лицемірне обґрунтування виступу Росії на боці торговичан. У ній зазначалося, що імператриця вдалася до втручання, “виходячи з любові до порядку і справедливості, а також доброго наміру і прагнення” для польського народу. Король, у відповідності з Конституцією 3 травня, взяв на себе командування військом на час війни. Польовим командувачем він призначив свого племінника – князя *Юзефа Понятовського*, а його заступником – *Тадеуша Костюшка* (обидва були генералами). З огляду на ситуацію, що склалася, сейм постановив перервати свою діяльність до закінчення війни, звільнення країни від російських військ і розгрому торговичан.

25 червня 1792 р. виникла конфедерація у Великому князівстві Литовському, аналогічна Торговицькій. На цьому фронті Станіслав Август командувачем призначив князя *Людвіга Вюртемберзького*, який виявився непридатним на цій посаді.

На час вибуху війни уряд Речі Посполитої мав у своєму розпорядженні 60-тисячну армію, з якої у дії проти росіян і торговичан було залучено близько 40 тис. вояків. Зі

100-тисячної російської армії 64 тис. діяло в Україні, 36 тис. – у Великому князівстві Литовському. Війська Речі Посполитої чинили відчайдушний опір. Проте вони зазнали приголомшуючого удару з тилу: 23 липня 1792 р. Станіслав Август, відповідаючи на адресоване йому Катериною II звернення відступитися від “революції 3 травня” та висловлене у ньому запевнення, що тільки таким шляхом він може врятувати себе як короля, ганебно приєднався до Торговицької конфедерації і наказав своїй армії припинити воєнні дії. Спроба польського командування вмовити короля переглянути своє рішення і надалі очолювати боротьбу з конфедератами виявилася марною. На знак протесту Ю. Понятовський і Т. Костюшко подали у відставку, а Г. Коллонтай та маршалок великий литовський *Ігнацій Потоцький* й коронний референдарій, один з маршалків Чотирирічного сейму *Станіслав Малаховський*, які у проведенні реформ відіграли визначну роль, емігрували в Саксонію.

Сподівання короля, що своїм приєднанням до конфедерації він зможе врятувати хоча б якісь здобутки Чотирирічного сейму, не оправдалися. У серпні 1792 р. Варшава опинилася в руках конфедератів і росіян. Було встановлено військово-політичний режим. Реформи Великого сейму були проголошені недійсними, їхні прихильники – поставлені поза “законом”, запроваджено сувору цензуру. З думкою короля ані конфедерати, ані росіяни не рахувалися. Шляхта масово приєднувалася до конфедератів. Керівники конфедерації відправили до Петербурга посольство, яке принизливо подякувало Катерині II за порятунок Речі Посполитої від “кайданів”, в яких вона нібито перебувала завдяки реформаторам. За таких умов король висловив імператриці свою готовність зректися престолу, але та не дала на це згоди. Катерина II вирішила здійснити **новий поділ Речі Посполитої**, і їй був потрібний Станіслав Август, щоб надати цій акції законності, хоча його згоди на проведення поділу вона не питала.

На новий поділ Росія пішла спільно з Пруссією. Австрія, запевнена Пруссією, що посприє їй у здобутті Баварії, інтересу до участі в поділі Речі Посполитої не проявила. Угода про поділ була підписана у Петербурзі 23 січня 1793 р. Пруссія отримала Гданськ, Торунь, решту Великопольщі і Куявії та північно-західну частину Мазовії; разом 58 тис. кв.км, понад 1 млн. осіб; за нею залишилося також Сєверське князівство, яке вона інкорпорувала 1790 р. Росія дістала центральну частину Білорусі, Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східну половину Волинського воєводства; разом 250 тис. кв.км і понад 3 млн. мешканців. Річ Посполита з територією у 215 тис. кв.км і населенням 3,7 млн. осіб опинилася під протекторатом Росії. На знак протесту проти цього поділу всі три керівники Торговицької конфедерації виїхали на Захід, що не завадило їм пізніше знову домогтися прихильності Катерини II.

Гродненський сейм, який проходив у червні-листопаді 1793 р. і, як виявилось, став останнім сеймом Речі Посполитої, під російським тиском схвалив умови другого поділу, хоча й не без опору невеликої групи послів. Одразу після цього, ще під час роботи сейму, Торговицька конфедерація за наказом з Петербурга була розпущена як непотрібна. Схвалений тим же сеймом у жовтні 1793 р. **російсько-польський союзний договір** дозволив Росії вводити свої війська на територію Речі Посполитої “за погодженням з польським урядом”, заборонив їй вступати в союзи, укладати договори без згоди Росії. Трактат передбачав, що Росія гарантує майбутню польську конституцію.

Той же сейм 23 листопада 1793 р. прийняв **нову Конституцію**. В її підстави були покладені відновлені торговичанами кардинальні права. Безземельну шляхту вона позбавила політичних прав, а також встановила, що посольська ізба повинна приймати постанови з важливих питань не менше як двома третинами голосів; постанови ж з інших питань було дозволено приймати простою більшістю. Були збережені особиста недоторканість, право набувати землеволодіння та самоврядування, надані Чотири-

річним сеймом міщанам королівських міст. За тією ж Конституцією сейм мав скликатися раз у чотири роки, відновлювалася Постійна рада. Військо держави сейм зменшив до 15 тис.

**Національно-визвольне повстання під проводом Тадеуша Костюшка.
Третій поділ Речі Посполитої**

Другий поділ Речі Посполитої був для неї катастрофою не тільки політичною, а й економічною. Його наслідком був розрив господарських зв'язків між землями, що залишилися у ній, і тими, що були загарбані сусідами. Різко підскочили ціни на сільсько-господарську продукцію і промислові товари. Краху зазнала банківська система, казна спорожніла. У країні зростало незадоволення. Багатьом ставало зрозуміло, що могутні сусіди не зупиняться на доконаному поділі, і державі загрожує остаточна загибель – зникнення з політичної карти Європи.

Щоб врятувати державу, потрібно було скинути правлячий у Варшаві режим, цілком залежний від Росії, і поставити таке керівництво, яке було б здатне вивести її з катастрофічного стану. За умов присутності російських військ у країні це можна було зробити тільки збройним шляхом. На порядок денний стало **національно-визвольне повстання**. Його підготовка проходила як усередині країни, так і за її межами в еміграції, зосередженій, головним чином, у Саксонії. Її взяли на себе “патріоти” й ті, хто так чи інакше поділяв їхні погляди. “Патріоти”, як помірковані, так і радикально налаштовані (ці крила очолювали в еміграції відповідно І. Потоцький і Г. Коллонтай), погоджувалися з тим, що державний устрій відновленої Речі Посполитої має бути заснований на Конституції 3 травня. Але радикали підкреслювали, що до неї потрібно внести зміни, які б відповідали новим політичним реаліям, зокрема, настільки обмежили прерогативи короля як головного винуватця катастрофи Речі Посполитої, щоб королівська влада була символічно-представницькою; дехто з радикалів висунув ідею ліквідувати інститут короля і встановити республіканську форму правління. Радикальне крило визвольного руху було ще надто слабким, щоб стати самостійним, тому не протиставляло себе поміркованим колам; Г. Коллонтай продовжував співпрацювати з шляхетськими реформаторами. Ідеологічною підготовкою повстання мала служити написана ним і І. Потоцьким в еміграції та видана у Ляйпцігу книга *Про встановлення й падіння Конституції 3 травня 1791 р.*, в якій містилася гостра критика торговельних конфедератів, викривалася їхня змова проти Речі Посполитої і висувалися звинувачення проти країн-учасниць другого поділу. Г. Коллонтай і більшість польських емігрантів вважали, що національно-визвольне повстання має бути поєднане з соціально-політичними перемінами, бо тільки вони забезпечать активну участь у ньому простого люду, без якої воно приречене на невдачу.

Еміграція зробила спробу заручитися підтримкою повстання революційною Францією, в якій у результаті народного повстання в Парижі 31 травня – 2 червня 1793 р. запанувала яacobинська диктатура. Для переговорів з французьким урядом був визначений Т. Костюшко, якого еміграція хотіла бачити на чолі повстання. *Тадеуш Костюшко* (1746-1817) народився у Західній Білорусі в середньошляхетській родині. Освіту здобув у піярській школі, потім варшавській Рицарській школі, після чого кілька років навчався військової справи у Франції. Повернувшись на батьківщину, Т. Костюшко не приховував своїх поглядів, на формування яких вплинули ідеї французьких просвітників, висловлював обурення щодо антинаціональної політики магнатів, яка призвела до першого поділу Речі Посполитої. 1775 р. він виїхав до Франції, а наступного року – за океан, де сім років брав участь у визвольній війні англійських колоній північної

Америку за незалежність. Його військовому талантові американці були зобов'язані однією зі своїх перших перемог у битві при Саратозі 1777 р. Цю війну Т. Костюшко закінчив генералом і переконаним республіканцем-демократом. Придбане у США майно він віддав на справу звільнення негрів-невільників. У 1784 р. Т. Костюшко повернувся на батьківщину. Правителі Речі Посполитої боялися його переконань. Щойно в кінці 1789 р., коли сейм приступив до збільшення і реорганізації армії, Т. Костюшко став служити у ній в чині генерал-майора. Йому довелося битися проти торговельних конфедератів і російської армії, що їх підтримувала. У еміграції, переважно в Саксонії, він став одним з лідерів патріотичних сил, що готувалися до боротьби за незалежність вітчизни. У складеному ним в Парижі, куди прибув у січні 1793 р., меморіалі для французького міністра закордонних справ Т. Костюшко виклав програму суспільного реформування Польщі на республікансько-демократично-антифеодалних засадах в ході повстання. Автор меморіалу хотів привернути увагу французьких правлячих кіл до національно-визвольних прагнень поляків, до справи повстання. Проте переговори Т. Костюшка в Парижі не дали бажаних результатів. Якобінський, як і перед тим жірондистський, уряд заохочував поляків до визвольної боротьби, сподіваючися, що вона послабить ворожі дії Пруссії та Росії щодо Франції, але не дав полякам жодних конкретних обіцянок. У Саксонію Т. Костюшко повернувся з присвоєним йому почесним титулом громадянина Французької республіки й усвідомленням того, що, піднявшись на повстання, поляки можуть розраховувати тільки на власні сили. У Саксонії він прийняв пропозицію очолити повстання, з якою до нього звернулися керівники таємної організації, що його готувала. Нелегально прибувши восени 1793 р. в околиці Кракова, він переконався, що повстання підготовлене погано й домігся його відстрочки.

Наприкінці лютого 1794 р. за наполяганням російського посла у Варшаві Осипа Ігельстрьома Постійна рада постановила провести значне скорочення польської армії. На початку березня, внаслідок численних арештів, варшавська змовницько-повстанська організація значною мірою була ліквідована. У зв'язку з цим, її члени, що уникали арешту, дійшли висновку: щоб врятувати справу повстання, потрібно, не оглядаючися на еміграцію, розпочати його найближчим часом.

Безпосереднім сигналом до повстання послужив марш у напрямі на Краків бригадира *Антонія Юзефа Мадалінського* на чолі загону кавалерії у 1200 осіб на знак протесту проти скорочення армії, що розпочався 12 березня з Остроленки (на північ від Варшави). Маючи підстави вважати, що Краків стане початковим вогнищем повстання, О. Ігельстрьом наказав російському гарнізону цього міста залишити його. Після цього з Саксонії до Кракова через Прагу прибув Т. Костюшко. 24 березня на центральній площі Кракова він проголосив **початок повстання** і записав *Акт повстання громадян, мешканців Краківського воєводства*. Цей маніфест закликав поляків до боротьби за незалежність вигнання за межі Речі Посполитої іноземних військ, відновлення колишніх кордонів Речі Посполитої, ліквідацію тиранії чужоземців і зрадників. Маніфест проголосив Т. Костюшка *начальником повстання*. Того ж дня він видав повстанські маніфести, звернені до війська, населення і жінок. До участі у повстанні закликалися усі чоловіки віком від 18 до 40 років.

На початку повстання у Т. Костюшка було тільки чотиритисячне регулярне військо і дві тисячі селян, озброєних косами (прозваних за це *косинерами*). На чолі цих загонів 1 квітня він вирушив у напрямку Варшави і з'єднався з А. Мадалінським. 4 квітня під селом *Рацлавіце*, що на північний схід від Кракова, Т. Костюшко здобув першу перемогу: частково розбив і змусив відступити корпус (3 тис.) російського генерала Олександра Тормасова. У битві особливо відзначилися косинери. Одному з них, *Войцехові Бартошу*, який шапкою загасив гніт російської гармати, Т. Костюшко присвоїв

офіцерське звання й поймав прізвиськом *Гловацький*. Рацлавіцька перемога, що мала більше морально-психологічне, аніж воєнне значення, не відкрила Т. Костюшкови шлях до Варшави; він мав надто мало сил, щоб примусити відступати росіян. Тим не менше, на звістку про цю перемогу повстання поширилося на Люблінське і Сandomирське воєводства.

У ніч з 17 на 18 квітня вибухнуло **повстання у Варшаві**. Тут російський гарнізон налічував 7,5 тис., а польський – 3,5 тис. вояків. Одержавши звістку про рацлавіцький бій, О. Ігельстрьом намірився роззброїти польський загін і зайняти арсенал. Але повстанцям вдалося його випередити. На вулицях Варшави розгорнулися бої, в яких росіянам протистояли польські вояки і населення столиці. На чолі варшав'ян став

Рис. 28. Портрет Тадеуша Костюшка роботи К. Швайкарта.

шевський майстер *Ян Кілінський* (згодом Т. Костюшко присвоїв йому звання полковника за визначну роль у повстанні). По двох днях запеклої боротьби російський гарнізон був розбитий. З його частиною О. Ігельстрьом ледве втік з Варшави і знайшов притулок у пруському війську, що дислокувалося неподалік Варшави. Влада в місті перейшла до *Тимчасової заступчої ради* як загальнопольського уряду. На це дав згоду Т. Костюшко.

Варшавське повстання змінило розклад військових сил, відкрило можливість для поширення національно-визвольного руху на Мазовію і Підляшшя. Під його впливом в ніч з 22 на 23 квітня відбулося повстання у Вільні, очолене полковником *Якубом Ясіньким*, прихильником системи якобінського терору. Тут капітулював невеличкий російський гарнізон і було проголошено про приєднання Великого князівства Литовського до польського повстання. Влада перейшла до Головної тимчасової заступчої ради Великого князівства Литовського, а гетьмана великого литовського *Шимона Марціна Коссаковського*, як одного з керівників торговель-

кої конфедерації 1792-1793 рр., за вироком кримінального суду було страчено.

7 травня у таборі під містечком *Поланцем* Сandomирського воєводства Т. Костюшко видав славнозвісний універсал, у підготовці якого активну участь взяв Г. Коллонтай. Зміст універсалу повністю присвячений селянському питанню, значення якого для долі повстання його начальник чудово розумів. Універсал проголосив, що селяни беруться під опіку уряду. Вони звільнялися від особистої залежності, однак могли піти від свого пана тільки після того, як повністю розрахувалися з ним і сплатили державні податки. На час повстання панщина скорочувалася з 5-6 днів на тиждень до 3-4, з 2-4 – до 1-2, з 2 – до 1, з 1 – до 0,5 дня. Господарства, члени яких брали участь у повстанні, на час тривання останнього звільнялися від панщини. Селяни отримували спадкове право на оброблювану ними землю; пан міг позбавити їх землі лише тоді, коли вони не виконували своїх повинностей. Мали бути створені спеціальні органи нагляду за виконанням універсалу, а ті, хто його не виконував, – переслідуватися судом і каратися. Духовенству доручалося в костелах і церквах упродовж чотирьох тижнів ознайомити селян з текстом універсалу. Цю ж місію було доручено повітовим порядковим комісіям, члени яких повинні були в селах і храмах читати універсали і заохочувати селян до участі в повстанні.

У ніч з 8 на 9 травня варшавський люд знову вийшов на вулицю. Виступ був спричинений незадоволенням поміркованими діями Тимчасової заступчої ради, яка не карала колишніх торговичан. Населення столиці охоче прислухалося до агітації клубу, що виник 24 квітня як *Об'єднання громадян, тісно пов'язаних з почином Костюшка*. Ідейні противники клубу йменували його членів якобінцями, а ті не приховували своїх якобінських поглядів. До особливо активних якобінців належали колишній секретар Г. Коллонтая *Казімеж Конопка*, ксьондз *Юзеф Меєр*, *Томаш Марушевський*. Клуб розробив найрадикальнішу програму реформ. Насамперед він домагався ґрунтовних змін у становищі селян шляхом надання їм особистої свободи і зменшення феодальних тягарів, а також врегулювання їхніх відносин з панамі на засаді обопільних умов й передачі землі у власність тим, хто взяв участь у повстанні. Якобінці також виступали за допущення селян до державних посад, скасування правових відмінностей між міщанством і шляхтою. Разом з тим, вони вимагали рішучої розправи із зрадниками-торговичанами. Безпосереднім поштовхом до згаданого виступу послужила спроба короля втекти з Варшави. Якобінці розцінили її як вияв боротьби сил, ворожих повстанню. Під тиском населення столиці Кримінальний суд в прискореному порядку 9 травня виніс смертний вирок чотирьом торговичанам – гетьманові великому коронному *Пйотрові Ожаровському*, гетьманові польному литовському *Юзефові Забелло*, маршалкові Постійної ради *Юзефові Анквічу*, інфлянтському єпископові *Юзефові Казімежу Коссаковському*. Після виголошення вироків вони були одразу повішені.

Наприкінці травня 1794 р., замість скомпрометованої Тимчасової заступчої ради, у Варшаві була створена *Найвища національна рада*. До її складу, поряд з поміркованими, що в ній переважали, входили й радикально налаштовані Г. Коллонтай та Францішек Дмоховський. Виникнення цього органу влади було важливим етапом у формуванні системи управління відроджуваної держави. Монархія зберігалася, але тільки формально. Найвищою диктаторською владою володів *Начальник повстання*. Вищим виконавчим органом був призначений ним уряд – Найвища національна рада у складі згаданого начальника, 8 радників, кожен з яких очолював “своє” відомство, та 32 -х їх заступників. Органами місцевої влади залишалися *комісії порядку*, куди входили представники шляхти і міщан, що були зрівняні у правах. Найнижчою ланкою управління були *дозори*, що охоплювали 1000-1200 селянських господарств. Діяли також кримінальні суди, завданням яких було карати ворогів повстання.

На етапі найвищого піднесення повстання влітку 1794 р. його збройні сили становили близько 70 тис. регулярної армії і 250 гармат, 29 тис. пересувної міліції і 22 тис. міської міліції (з чого 18 тис. у Варшаві). Крім того, існувало посполите ополчення, де мали служити особи чоловічої статі віком від 18 до 40 років. За складом воно було, по суті, селянським, озброєне списами і косами, а тому його використовували переважно для місцевої оборони. За час повстання в регулярному війську було задіяно понад 140 тис. осіб, а в посполитому ополченні – понад 100 тис.

6 червня під містечком *Щекоціни* Краківського воєводства Т. Костюшко зазнав поразки від росіян і прусського війська (прусська армія на чолі з королем Фрідріхом Вільгельмом II (1786-1797) виступила на боці Росії). Після цього, Т. Костюшко облишив намір очистити Краківське воєводство від російських і прусських загонів і попрямував до Варшави. 8 червня під Холмом росіяни розбили костюшківського генерала *Юзефа Зайончека*, який з своїм корпусом відступив у варшавському напрямі. Дізнавшись про ці невдачі, мешканці Варшави, обурені небажанням Найвищої національної ради активно боротися із зрадою, що гніздилася в столиці, витягли з ув'язнення і без суду повісили кількох торговичан, у тому числі віленського єпископа *Ігнація Юзефа Массальського* і перемишльського каштеляна *Антонія Четвертинського*. Т. Костюшко, який на початку

липня прибув до Варшави, суворо засудив цей самосуд, а тих, хто запалював маси до нього (К. Конопку, Ю. Меєра, Яна Дембовського), віддав під суд.

13 липня російські та пруські війська розпочали **облогу Варшави**. У розпорядженні Т. Костюшка були 25-тисячна регулярна армія і 140 гармат; в обложників разом – 40-тисячна армія і 253 гармати. 20 серпня емісарам Т. Костюшка вдалося піднести повстання населення польських земель, загарбаних Пруссією за першим і другим поділом Речі Посполитої. Повстання охопило Великопольщу, перекинулося на Куявію і Помор'я, знайшло відгомін у Сілезії. Переляканий цим Фрідріх Вільгельм II наказав своїм військам відступити від Варшави. Те саме вчинили російські війська. Облога Варшави була знята. Під час бойових дій був перехоплений лист примаса *Міхала Понятовського*, брата короля, пруському командуванню з проханням прискорити штурм міста і зазначенням найбільш вразливих для оборони місць. Дізнавшись про лист, варшав'яни знову вийшли на вулицю і, зібравшись біля палацу примаса, вимагали покарати зрадників. Рятуючися від можливої розправи, М. Понятовський вчинив самогубство. 12 серпня росіяни взяли Вільно, після чого повстання у Великому князівстві Литовському швидко пішло на спад.

Після зняття облоги Варшави за наказом Т. Костюшка корпус під командуванням генерала *Яна Генрика Домбровського* у вересні і на початку жовтня здійснив рейд у Великопольщу і Куявію, але був змушений звідти відступити.

19 вересня російське військо на чолі з *Олександром Суворовим* під містечком Тересполь, неподалік Бреста, розбило корпус генерала *Юзефа Сераковського* і попрямувало до Варшави. Назустріч йому з лівого берега Вісли вирушив російський корпус генерала *Івана Ферзена* (цей корпус у липні-серпні брав участь в облозі Варшави). Т. Костюшко спробував заступити шлях І. Ферзенові під містечком *Мацейовіце*, що на правому березі Вісли південніше Варшави. Маючи війська і артилерії вдвічі менше від І. Ферзена, Т. Костюшко мав намір спільно з корпусом генерала *Адама Понінського*, на підхід якого чекав, дати бій росіянам. Поки А. Понінський, який наказ Т. Костюшка прийти з корпусом одержав із запізненням, рухався йому назустріч, І. Ферзен 10 жовтня завдав війську Т. Костюшка тяжкої поразки. У мацейовіцькій битві загинули тисячі польських військовиків, а Т. Костюшко, котрий був тяжко поранений, і з ним 5 вищих офіцерів, 200 інших офіцерів, близько 2 тис. молодших командирів і солдат потрапили у полон. Втрати з російського боку становили 1300 загиблих, у тому числі 30 офіцерів. Мацейовіцька поразка не була катастрофою з воєнної точки зору. У повсталих було ще чимало сил, щоб далі битися з ворогом. Але полонення Т. Костюшка негативно позначилося на моральному стані повсталих. Після цієї поразки повстання швидко догоряло. Цьому сприяло й те, що австрійські війська окупували північну частину Сандомирського і південну частину Люблінського воєводств.

4 листопада О. Суворов здобув правобережну частину Варшави – Прагу, дозволивши при цьому своїм воякам влаштувати різанину й пограбування населення. За словами О. Суворова, вони за один лише день знищили 12 тис. “бунтівників”, а 2 тисячі, рятуючись, потонули у Віслі.

Дійшовши висновку, що повстання зазнає поразки, його провідні діячі залишили лівобережну частину Варшави. 9 листопада столиця капітулювала. 30-тисячне польське військо під командуванням генерала *Томаша Вавжецького*, який від 12 жовтня був Начальником повстання, відступило від Варшави на південний захід. Його лави внаслідок дезертирства швидко танули, а рештки на чолі з Т. Вавжецьким 16 листопада під Радошицями, що на північному заході від Кельц, склали зброю.

Повстання під проводом Т. Костюшка було приречене на невдачу, оскільки спрямований проти нього “союз трьох чорних орлів”, як іменували тоді сукупно Росію, 248

Пруссію й Австрію, був надто сильний, щоб можна було його здолати: на час повстання Пруссія мала 190-тисячну постійну армію, Росія – 400-тисячну, Австрія – 300-тисячну. Поляки не мали можливостей створити 100-тисячну армію. Певною мірою на долі повстання негативно позначилося й те, що йому не було надано жодної допомоги ззовні.

Повстання мало велике історичне значення. Воно стало **початком національно-визвольного руху** гнобленого польського народу, надихало поляків кількох поколінь на боротьбу за національну свободу. У ньому національне визволення було пов'язане із спробою вирішити селянське питання, хоча в силу тогочасних соціально-політичних умов Речі Посполитої ліквідувати феодальні стосунки воно не могло. Промовистими є слова Т. Костюшка, виголошені під час підготовки повстання: “За одну шляхту битися не буду, прагну волі для всього народу”. Повстання вплинуло на процес формування соціальної свідомості селян і міського населення. Усвідомлення важливості вирішення соціальних проблем значною мірою сприяло формуванню польської нації. Повстання полегшило долю революційної Франції: воно відвернуло на себе сили Пруссії, чому та з весни 1794 р. фактично не брала участі в боротьбі проти Франції, і загальмувало підготовку російським царем інтервенції проти французької революції.

Придушення повстання 1794 р. потягло за собою **ліквідацію Речі Посполитої**. На основі російсько-австрійського та російсько-пруського договорів, підписаних у Петербурзі відповідно 3 січня і 24 жовтня 1795 р., вона втретє, на цей раз остаточно, була поділена. Австрії дісталися землі до Піліци та Бугу на півночі і до Вісли на заході (північні частини Краківського і Сandomирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі і Мазовії); разом 47 тис. кв.км, 1,5 млн. населення. Пруссія отримала решту Мазовії (з Варшавою) і частину Литви та Білорусі до Німана, а також західну частину Підляшшя і невеличку частину Краківського воєводства біля Северського князівства; разом 48 тис. кв.км, 1 млн. мешканців. До Росії відійшли Курляндія, решта Литви, Білорусі і Підляшшя, західна частина Волинського воєводства, західні частини Холмської землі і Белзького воєводства; разом 120 тис. кв.км, 1,2 млн. населення.

Польська держава перестала існувати. 25 листопада 1795 р. під тиском Катерини II Станіслав Август у Гродні зрікся престолу. До підписаної 26 січня 1797 р. у Петербурзі конвенції, як додатку до петербурзького договору від 24 жовтня 1795 р., була включена таємна стаття, за якою Росія, Австрія і Пруссія зобов'язалися не згадувати у титулатурі своїх правителів назв “Польша”, “Польське королівство”, ліквідувати польське громадянство, спільно протидіяти спробам відновити Польську державу. Автори конвенції вважали, що Польська держава зникла з політичної карти Європи назавжди, і пам'ять про неї повинна загинути. Конвенція послужила основою для укладення тісного союзу Росії, Австрії і Пруссії, який 1815 р. переріс у Священний союз цих держав – могутнього захисника імперських режимів у Європі. Лінія поділу, яку ці три держави провели через Польшу, стала “ланцюгом, що прикував їх одну до одної, спільний грабіж зв'язав їх узами солідарності” (Ф. Енгельс).

У дослідженні причин падіння Речі Посполитої, які ведуться від кінця XVIII ст., увага акцентувалася на аналізі внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку цієї держави у XVI-XVIII ст., особливо в останні півтора століття її існування. Міркування, які при цьому висловлені, зводяться, по-перше, до того, що державний устрій Речі Посполитої, заснований на засадах шляхетської демократії й у функціонуванні якого все більш деструктивну роль відігравали магнати, послідовно послаблював її, а державні реформи, завданням котрих було вивести країну із занепаду, проводилися з великим запізненням і без належної рішучості, майже не порушуючи станово-шляхетський характер устрою; по-друге, до того, що Річ Посполита перебувала в оточенні могутніх абсолютистських

Історія Польщі

держав, котрі не були зацікавлені в її існуванні, тому противились її реформуванню, а коли воно розпочалося, то, занепокоєні цим, вдалися до її ліквідації. Одні історики визначальною у загибелі Речі Посполитої вважають дію внутрішніх, інші – зовнішніх чинників, а ще інші дотримуються думки, що визначальними були й ті, і другі, і що можна говорити лише про те, котрі з них були у той чи інший час більш вагомими.

Доля Т. Костюшка, після його полонення під Мацейовіцями, склалася так. За наказом Катерини II він був ув'язнений у Петропавлівській фортеці у Петербурзі. Після смерті Катерини II імператор Павло I звільнив Т. Костюшка і примусив його присягти собі на вірність. На матеріальне утримання він подарував йому 1000 кріпосних селян, але, на прохання Т. Костюшка, замість них дав 12 тис. рублів. Після цього, генерал через Швецію й Англію виїхав до США, а звідти 1798 р. прибув до Франції, звідки відіслав Павлові I 12 тис. рублів та повідомлення, що відмовляється від даної йому присяги. До своєї смерті (15 жовтня 1817 р. у Швейцарії) він так і не побував у Польщі. Польський народ свято шанує його ім'я. Прах Т. Костюшка поховано у підземеллі кафедрального собору на Вавелі.

12 лютого 1798 р. у Петербурзі помер останній польський король Станіслав Август, котрий як політик був особою суперечливою. Він був похований там же в костелі св. Катерини, перепохований 1938 р. в приходському костелі села Валчин, де народився. У 1989 р. його останки перевезено до Варшави. Тут вони від 1995 р. покуються в архікафедральній базиліці св. Йоанна Хрестителя.

Культура

Загальні умови. Економічне пожвавлення й політичні зміни останньої третини XVIII ст. супроводжувалися культурним піднесенням. Величезний вплив на розвиток польської культури справляли *ідеї Просвітництва*, котрі з середини XVIII ст. проникали із Заходу, переважно Франції і зводилися до раціоналістично-критичного наукового пояснення природних і суспільних явищ, духовного світу людини. На відміну від західних просвітитерів, які своїм важливим завданням вважали боротьбу з абсолютизмом, польські його прихильники повинні були боротися проти “золотих шляхетських вольностей”, за зміцнення держави, захист її від внутрішньої та зовнішньої загрози.

У стильовому відношенні польські просвітницькі ідеї, як і на Заході, втілювалися в *класицизмі та сентименталізмі*. Класицизм відрізнявся простотою і гармонією засобів втілення, впливом античних взірців. Сентименталізм наголошував на передачі глибини людських почуттів. В окремих галузях культури ще доволі сильними залишалися позиції рококо – останньої стадії бароко.

Виявом зростання значення культури в житті держави було встановлення 1766 р. медалі *Merentibus* (“Заслуженим”), яка вручалася за заслуги в галузі мистецтва і науки, а також розвитку промисловості.

У розвитку культури неабияку роль відігравала **національна періодика**, що випускалася у Варшаві і викривала сарматизм як стиль життя і систему поглядів, популяризувала досягнення в галузі літератури, науки і мистецтва. У 1765-1784 рр. за взірцем англійського *Spectator* двічі на тиждень виходив *Monitor*. З 1761 р. друкувалися *Wiadomości Warszawskie* (від 1777 р. цей часопис мав назву *Gazeta Warszawska*). У 1770 р. почало видаватися наукове за змістом *Зібрання різного роду відомостей у галузі вільних наук, філософії, природного права, історії й моральної політики*. На 1770-1777 рр. припадає вихід літературного часопису *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne* (*Приємні і корисні розваги*) – неофіційного органу учасників четвергових обідів у королівському

палаці за участю короля, на яких найчастіше дискутувалися проблеми літератури, читалися твори, проводилися поетичні турніри тощо. Популярним науково-політичним часописом-місячником був *Pamiętnik Historyczno-Polityczny* (Історично-політична пам'ятка, 1782-1792). На початку 1791 р. почала виходити *Gazeta Narodowa i Obca* (Газета національна та іноземна), яка відзначалася високим рівнем подачі інформації.

Великі зрушення відбулися в освіті. У 1765 р. Станіслав Август заснував у Варшаві *Рицарську школу*, звану також Корпусом кадетів. Вона стала першим у Речі Посполитій державним середнім закладом. Школа готувала молоді офіцерські кадри, з часом набула загальноосвітнього характеру, у зв'язку з чим її учні підготовлялися до участі в суспільному житті та для державної служби. За 30 років свого існування вона випустила до 650 вихованців, серед них було багато тих, хто відзначився на суспільно-політичній і культурній ниві.

Значну роботу в сфері освіти провела *Едукаційна комісія* (повна назва *Комісія національної освіти* – *Комісія національної освіти*), створена за постановою сейму 1773 р. Матеріальною основою для її функціонування служили доходи з переданих їй сеймом маєтків, якими у Речі Посполитій володів єзуїтський орден, розпущений 1773 р. за наказом папи римського. До Комісії входили чотири сенатори і чотири сеймові послі. Основну ж її роботу проводили ті, хто до цього керівництва не входив. До них, зокрема, належав Г. Коллонтай. Комісія підлягала сейму й загальному королівському наглядові. Вона опрацювала державний освітній кодекс, в якому викладено організаційну структуру польської освіти, взяла під свій контроль Краківську і Віленську академії, йменовані Головними школами, всі середні навчальні заклади (їх було 74, до них належали і 4 військові школи), у тому числі єзуїтські колегії, які перетворилися у світські школи, а також значну кількість приходських шкіл. У реформуванні, що його Комісія здійснювала, її члени виходили з переконання, що освіта, наука і виховання повинні відповідати потребам країни й народу. У світлі просвітницьких засад до програм вищої і середньої освіти були включені предмети з точних і природничих наук, а також – історія, польська та іноземні мови. З академії і середніх шкіл вилучалися схоластика, викладання теології, обмежувалася латина. Громадянське обличчя студентів та учнів мав формувати предмет “моральна наука” – різновид світської етики. Вчителями призначалися переважно світські особи. Нагляд за школами Комісія доручила візитаторам. Особливо важливим було реформування закостенілих у схоластиці Краківської і Віленської академії. У першій з них його провів у 1777-1786 рр. Г. Коллонтай, у другій – у 1781-1797 рр. – *Марцін Почобутт-Одлянський* (1728-1810). Едукаційна комісія зробила безуспішні спроби заснувати університети у Варшаві (“*Universitas Poniatoviana*”) і Познані, Медичну академію у Варшаві і Академію наук за взірцем Англійського королівського наукового товариства.

Значно менше Комісія спромоглася здійснити в галузі організації приходської освіти: для цього не вистачало ні кадрів, ні коштів. У 1775 р. при Комісії було створено *Товариство складання підручників для початкових шкіл* (*Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*) на чолі з її керівним діячем І. Потоцьким. Товариство проіснувало 17 років і зробило чимало в цій галузі. Увінченням її видавничої діяльності був *Буквар для національних приходських шкіл*.

У той час, коли в Речі Посполитій спостерігалось піднесення національної освіти, на польських землях, котрі 1772 р. відійшли до Пруссії й Австрії, а також у Сілезії, яка до і після 1772 р. належала Пруссії, відбувалося згорання польського шкільництва. У цих землях проходило онімечення останнього, особливо в землях, якими володіла Пруссія: тут від 1760-х рр., згідно з розпорядженнями Фрідріха II, німецька мова активно запроваджувалась у польські школи, окремі польські школи були закриті.

Як і освіта, **наука** все більше набирала світського характеру, поривала з теологією. В її основи проникали раціоналізм та емпіризм, матеріалістичні погляди. Відбувся рішучий поворот до коперниківської геліоцентричної системи. У 1791 р. при Краківській Головній школі *Ян Снядецький* (1756-1830) створив обсерваторію, в якій проводив важливі спостереження за рухом малих планет (планетоїдів). Видатним математиком був *Міхал Губе* (1737-1807), що працював у галузі диференційного числення. Ян Снядецький теж розробляв алгебраїчні питання і складав та видавав математичні посібники. Визначним хіміком був професор Краківської академії *Ян Яськевич* (1749-1809), який, зокрема, перший у Польщі підтримав квантитативну теорію французького вченого Антуана Лорана Лавуазьє. Як хімік, уславився *Єнджей Снядецький* (1768-1848) – перший упорядник польської хімічної термінології. *Пйотр Осінський* у Варшаві створив першу в Польщі хімічну лабораторію. Великі заслуги в галузі природознавства належать *Кишиштофові Ключу* (1739-1796) – авторові чудового опису польської флори і фауни та посібника *Ботаніка для національних шкіл*. *Онуфрей Копчинський* (1735-1817) видав *Граматiku для національних шкіл*, в якій була ґрунтовно систематизована граматика польської мови, вказано на можливості користування нею в тих галузях науки, де панувала латина. Заслуги в розвитку географії мали *Ігнацій Заборовський*, *Францішек Сярчинський*, картографії – *Юзеф Александр Яблоновський*, *Антоній Ріцці Заноні*, *Кароль де Пертес*. Відомими медиками були професори Краківської академії *Анджей Бадурський* (1740-1789) і *Рафал Червяковський* (1743-1816).

Розвиток **історіографії** був в основному пов'язаний з ім'ям *Адама Нарушевича* (1733-1796). Після закінченні філософського у Вільні і теологічного в Ліоні факультетів А. Нарушевич, будучи єзуїтом, викладав риторику у Віленській академії, риторику й історію – в Рицарській школі, історію – у Варшавській єзуїтській колегії. З 1775 р. він був єпископом, у 1781-1786 рр. – секретарем Постійної ради. Був наближеною особою до короля, брав активну участь у згаданих четвергових обідах, редагував видання “Приємні і корисні забави”. Належав до прихильників державних реформ, включно з Конституцією 3 травня. Проникливим вивченням історії займався за намовлянням Станіслава Августа. Найзначнішим історичним твором А. Нарушевича стала *Історія польського народу від початку християнства* (тт. 2-7 видані у 1780-1786 рр., т. 1 – у 1824 р.). Твір не закінчено, події в ньому доведені до 1386 р. То був перший науковий виклад історії Польщі. У його написанні А. Нарушевич керувався поглядами на методи, предмет і цілі історії як науки, які сформулював в адресованому королеві *Меморіалі щодо писання національної історії* (1775). Старій історіографії А. Нарушевич протиставив теоретичні засади раціоналістичного розуміння історії, відкинув безпосередні впливи провидіння на історичні події, розглядав історію як світську науку, що має пізнавальні й морально-політичні цілі, підкреслив необхідність засновувати історичні дослідження на історичних джерелах, встановлювати їхню достовірність. Розуміння значення джерел А. Нарушевичем виявилось особливо в тому, що за його ініціативою і керівництвом була складена величезна збірка копій документів з політичної історії Польської держави і Речі Посполитої, які переважно в оригіналі зберігалися в різних рукописних збірках. Збірка, назва якої *Акти королів і польського народу*, від імені головного “винуватця” її появи згодом отримала назву “Теки Нарушевича”. На 1796 р. було 206 томів (тек) цієї збірки, згодом їх кількість збільшилася до 230.

Художня література переживала період розквіту. Неабияке значення для літературного процесу мало те, що Станіслав Август підтримував і заохочував письменників, брав жваву участь в обговоренні літературних творів і проблем, особливо під час четвергових обідів. Провідним у літературі був напрям, який можна назвати *просвітницьким класицизмом*. На відміну від західноєвропейського офіційно-помпезного класицизму з

його відривом від дійсності, польський класицизм був тісно пов'язаний з повсякденним життям.

Найбільш знаним письменником того часу був *Ігнацій Красіцький* (1735-1801) – виходець із занепакої магнатської родини; він навчався у львівській єзуїтській колегії, варшавській духовній семінарії, у Римі. Здобуті знання висунули його в коло видатних суспільно-культурних діячів польського Просвітництва. Плідну письменницьку діяльність І. Красіцький поєднував з церковною як вармійський єпископ, а з 1795 р. – гнєзненський архієпископ. Його талант яскраво проявився насамперед у поемах. Зміст *Мишеїди* заснований на переказаній Галлом Анонімом легенді про князя полян Попеля, котрого після скинення з престолу Семовітом переслідували миші й скутали до смерті; цей твір був сатирою на сучасне письменникові суспільне життя. Поема *Монахомахія* висміювала монахів, що борються між собою у псевдонауковому диспуті і доходять, при цьому, до бійки навкулачки. У відповідь на численні протести щодо антицерковного змісту цієї поеми І. Красіцький написав *Антимонахохію*, де відмовився від нападок на монахів, але, разом з тим, схилив їх задуматися над власним життям. Талант І. Красіцького як моралізатора розкрився у циклах віршів *Байки і сентенції*, *Нові байки*, *Сатири*. Виразно дидактичний характер мали його прозаїчні твори – *Пригоди Миколая Досвідчинського, описані ним самим* і *Пан Підстолій*. Герой першого, після довгих мандрів по Польщі і Західній Європі, опинився в утопійній країні Ніпу, не заторкнутій цивілізацією, де відзначився як добрий господар і громадянин. У *Пані Підстолії* зображено шляхтича-господаря, який живе в Речі Посполитій і втілює в собі всі чесноти патріархального землевласника, водночас дотримуючися новочасних поглядів. Цей тип “освіченого сармата” відповідав уявленням шляхетських реформаторів про ідеального героя-патріота.

У творчій спадщині *Юліана Урсина Нємцевича* (1758-1841) – випускника Рицарської школи у Варшаві, активного учасника Чотирирічного сейму, особистого секретаря Т. Костюшка під час повстання 1794 р. (під Мацейовіцями він, як і Т. Костюшко, потрапив до російського полону, разом з ним був в'язнем Петропавловської фортеці, супроводжував його в подорожі з Петербурга до Америки) – виділяється комедія *Повернення посла*, поставлена на варшавській театральній сцені 1791 р. У ній висміювалися противники реформ, яким протиставлялася корисна публічна діяльність головного персонажа. *Францішек Заблоцький* (1752-1821) уславився як дотепний автор багатьох переробок французьких комедій, а також оригінальних творів цього жанру – *Франт-волюцюга* і *Сарматизм*, в яких висміяв погляди консервативно налаштованої шляхти.

До видатних творів *Станіслава Трембецького* (бл. 1739-1812) належать поетичні описи парків *Повонзки* і *Софіївка*; в останньому йдеться про парк, створений С.Щ. Потоцьким в його українських маєтках на Уманщині на честь своєї дружини – славнозвісної гречанки Софії. Чудові переклади з французької літератури, а також сатири, фразки і героїко-комічну поему *Органи* полишив по собі передчасно померлий поет *Томаш Кастан Венгерський* (1756-1787).

Сентиментальні твори писали головним чином поети, що гуртувалися в Пулавах навколо двору Адама Чарторийського та його дружини Ізабелі з Флеммінгів. До провідних письменників цього кола належав *Францішек Діонізій Князьнін* (1750-1807), автор переважно задумливих, любовних, релігійних і патріотичних віршів. Представником того ж кола був *Францішек Карпінський* (1741-1825), якого високо цінували за ідилії і любовні пісні та вірші релігійного змісту.

Мистецтво останньої третини XVIII ст. у своєму розвитку пройшло дві фази: до і після середини 70-х років. У першій фазі панувало рококо, в другій – класицизм.

Рококо в архітектурі було поширене головним чином в сакральному будівництві. До пам'яток цього типу відносяться костели – Домініканський у Варшаві, у Тшемешні, Колі, Будславі, монастирський комплекс у Борунах та ін. Єдиною значною світською спорудою цього стилю був палацовий комплекс магната Єжи Вандаліна Мнішека, зведений у Дуклі. Перебудові був підданий інтер'єр Уяздовського королівського замку у Варшаві, що його здійснили за проектами *Якуба Фонтана* (1710-1773), *Домініко Мерліні* (1730-1797), *Ефраїма Шрьодера* (1727-1783).

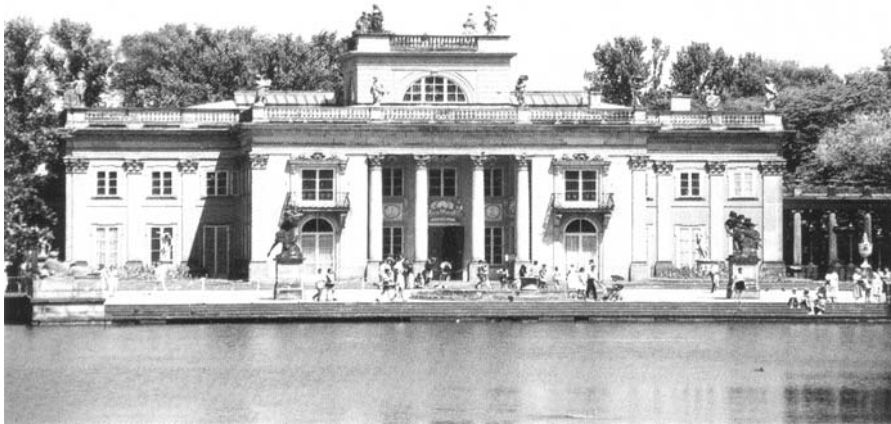

Рис.29. Південний фасад Палацу на воді у варшавських Лазенках. 1784 р. (сучасний вигляд)

Поширення класицизму в архітектурі відбувалося під впливом французького і, меншою мірою, англійського зодчества. У 1772-1790 рр. в садах Уяздовського замку під керівництвом Домініко Мерліні був зведений ансамбль будівель і парку, названий *Лазенками*. Найвизначнішою спорудою ансамблю є палац, де розміщені картинна галерея і Столова зала, в якій проходили четвергові обіди у короля. Інтер'єр палацу зроблено за проектом *Яна Хрестіана Камзетцера* (1753-1795). До будівель ансамблю належать також Білий дім, Велика офіцина (флігель), амфітеатр, оранжерея. Парк включав у себе стави, водяний каскад, триарковий міст, на котрому встановлено пам'ятник Янові III. У стилі класицизму було споруджено, особливо у Варшаві, чимало магнатських палаців, міщанських домів, а в провінції – шляхетських осель. Цей же стиль захопив певною мірою і сакральне будівництво. Так, у Варшаві *Шимоном Богумілом Цугом* був зведений протестантський собор за взірцем давньоримського Пантеону.

У галузі скульптури відзначилися *Андре ле Брун*, автор більшості скульптур, виконаних у королівській майстерні, та *Якуб Мональді* (1730-1798), якому належать композиції, створені на замовлення короля та інших осіб.

Живопис був представлений кількома визначними іменами. *Марчелло Баччіареллі* (1731-1818) керував королівською малярською майстернею, був автором 22 портретів правителів Польщі, багатьох портретів Станіслава Августа, його родини та сучасників. Спільно з *Яном Богумілом Плершем* (1732-1817) він розписав Лазенківський палац. Живописцем Варшави йменують *Бернардо Белотто*, званого також *Каналетто* (1721-1780), автора понад 20 реалістичних полотен, виконаних після 1768 р. й експонованих

1777 р. в Королівському замку. Полотна подають панораму Варшави, зображують її палаци, костели, повсякденне життя її вулиць.

За характером творчості близьким до Каналетто був *Ян Пйотр Норблін* (1745-1830), який майстерно малював сцени з життя Варшави, містечок і сіл, історичні й сучасні йому події, зокрема пов'язані з Чотирирічним сеймом, Торговицькою конфедерацією і повстанням під проводом Т. Костюшка.

Якісно новий етап розвитку переживав **театр**. Провідну роль у тевтральному житті відігравав *Національний театр*, створений за ініціативою Станіслава Августа. Його діяльність мала яскраво виражений дидактичний, антисарматський характер: завданням театру було викривати консервативні шляхетські пересуди, спрямовувати глядачів на усвідомлення необхідності суспільних перемін, відображати останні. Першим директором театру був *Францішек Богомолець* (1720-1784), який ставив й власні вистави, що контрастно протиставляли позитивних і негативних героїв. Від 1783 р. театром керував (з перервою у 1785-1789 рр., коли він очолював власний театр) *Войцех Богуславський* (1757-1829), прозваний “батьком польського театру”. Він був автором багатьох драматичних творів, які здебільшого були переробками з іноземної літератури. Йому також належить лібретто опери *Позірне диво, або краков'яни і гуралі*. Опера на музику *Яна Стефані* (1746-1829) – чеха-пражанина, котрий від 1771 р. жив у Варшаві, – була поставлена 1794 р.

Першим відомим оперним лібретто польською мовою був текст опери *Філософ, що змінився*, поставленої гетьманом великим литовським *Міхалом Казімежем Огінським* (1730-1800) у місті Слонімі 1771 р., який написав до неї музику. 1778 р. у Варшаві була поставлена опера *Ощасливлені злидні* на музику *Мацея Каменського* (1734-1821), словака за походженням. Він же написав музику ще для кількох опер. У 1790-х роках *Міхал Клеофас Огінський* (1765-1833) створив свої перші полонези, що здобули велику популярність у цілій Європі; писав він також мазурки, марші, вальси, вокальні твори, поклав початок польській повстанській пісні, перші зразки якої створив 1794 р.